

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
EESTI AJALOO OSAKOND

Nele Kүүts

EESTI TOITLUSOLUD NING TOITLUSMINISTEERIUMI ROLL NENDE
KUJUNDAMISEL 1918-1920

Bakalaureusetöö

Juhendaja: dotsent Ago Pajur

Tartu 2017

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1. EESTI PÕLLUMAJANDUS JA TOITLUSOLUD VABADUSSÕJA EEL JA AJAL	8
2. TOITLUSMINISTEERIUM	20
3. TOITLUSMINISTEERIUMI TEGEVUS JA ROLL TOITLUSOLUDE KIJUNDAMISEL	38
3.1. Sõjaväe ja tsiviilelanikkonna varustamine viljaga	39
3.2. Linnade varustamine piima ja piimasaadustega	55
3.3. Sõjaväe ja linnade varustamine lihaga	58
3.4. Sõjaväe varustamine loomatoidu ja heintega	63
3.5. Toitlusministeeriumi tegevus kaubanduse korraldamisel	65
KOKKUVÕTE	81
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	85
SUMMARY	88

SISSEJUHATUS

Käesolev bakalaureusetöö käsitleb Eesti toitusolusid ning toitusministeeriumi rolli nende kujundamisel Vabadussõja ajal. Bakalaureusetöö on edasiarendus autori paari aasta tagusest seminaritööst ning kirjutatud eelkõige ajendatuna teiste sarnaste uurimuste vähesusest Eesti ajalookirjutuses. Toitusministeeriumi tegevust ning rolli Vabadussõja-aegsete toitusolude kujundamisel ei ole töö autorile teadaolevalt siiani uuritud ega sellekohaseid arhiivimaterjale süsteemselt läbi töötatud. Kuna aga juba ilma sügavamalt pühendumata võib öelda, et aastail 1918-21 tegutsenud toitusministeeriumil oli elanikke ja sõjaväge toites ning kaubavahetust korraldades Eesti majanduse arengus märkimisväärne roll, siis on teema äsjaiseseisvunud Eesti Vabariigi oludest ning arengutest terviklikuma ülevaate saamiseks igati uurimist väärt.

Eesti riik võttis keerulistes sõjatingimustes toituskriisi haldamise oma kätte ning tegi ministeeriumi kaudu endast oleneva olemasolevate väheste ressursside abivajajate ning sõjaväelaste vahel õiglaselt jaotamiseks. Kodumaiste toiduainetega majandamise kõrval tegeleti ka esmavajaliku toidu- ja tarbekauba hankimisega välismaalt ning piiriüleste kaubandussuhete sõlmimisega, mida võiks esmapilgul küll ehk pidada kaubandusministeeriumi kompetentsi kuuluvaks valdkonnaks.

Bakalaureusetöö eesmärgiks on analüüsida toitusministeeriumi tegevust ning rolli noore Eesti riigi toitusolude kujundamisel Vabadussõja tingimustes. Põhjalikult uuritakse vahendeid, mida ministeerium toitusolukorra stabiliseerimiseks kasutas ning millist rolli rakendatud meetmed olukorra kujundamisel mängisid. Toitusministeeriumi tegevuse tundmine aitab vajadusel lisaks toitusolukorrale paremini mõista ka teiste tollaste ministeeriumide ning riigiasutuste tegevuse võimalikku tausta ning motiive.

Töös püütakse seega vastata järgnevatele küsimustele:

1. Milline oli toitusministeeriumi ülesehitus?
2. Milles seisnes toitusministeeriumi tegevus ja mis olid selle eesmärgid?
3. Millised toitusolud valitsesid Eestis Vabadussõja perioodil ning millist rolli mängis nende kujundamisel toitusministeerium?

Töö koosneb kolmest peatükist, millest viimane jaguneb omakorda alapeatükkideks. Toitlusministeeriumi ülesannete, tegevuse ja rolli mõistmiseks on tarvis luua kontekst, milles tollased sündmused aset leidsid. Seetõttu antakse esimeses peatükis kirjanduse ning arhiivimaterjalide põhjal ülevaade põllumajandusest ja Eesti aladel valitsenud toitlusolukorrast Vabadussõja eel ja ajal. Vabadussõja-aegsete arengute paremaks mõistmiseks vaadatakse tagasi mitte ainult rahvuskubermangu perioodile, vaid osalt isegi Esimese maailmasõja eelsete aastate majandusellu. Peatüki fookuses on põllumajandus kui toitlusolukorda kõige tugevamalt mõjutanud majandusharu. Analüüsitakse Vabadussõja eel põllumajanduses toimunud arengute põhjuseid ja tagajärgi ning vaadeldakse, kas ja kuidas olukord iseseisvust teostama hakates muutus.

Teine peatükk keskendub toitlusministeeriumi olemuse ja ülesannete selgitamisele, mis on kogu järgneva uurimuse aluseks ning ministeeriumi tegevuse mõistmiseks hädavajalik. Ajalookirjandusele, aga ka erinevatele arhiiviallikatele tuginedes antakse ülevaade toitlusministeeriumi loomise taustast, ministritest, ministeeriumi struktuurist ja ülesannetest ning isikkoosseisu dünaamikast.

Bakalaureusetöö põhifookus on kolmandas peatükis käsitletaval ministeeriumi tegevusel ja rollil toonaste toitlusolude kujundamisel. Alapeatükkides keskendutakse ministeeriumi tegevuse erinevatele aspektidele toitlusolukorra kujundamisel. Kuna ministeeriumi üheks põhiülesandeks oli elanikkonna ning sõjaväe varustamine erinevate toiduainetega, siis käsitletaksegi eraldi alapeatükkides ministeeriumi tegevust vilja rekvireerimisel, linnade varustamisel piimaga, sõjaväe ja linnade varustamisel lihaga ning sõjaväe varustamisel loomatoidu ja heintega. Lisaks sellele tegeles toitlusministeerium aktiivselt ka välismaalt toidu- ja tarbekaupade hankimisega ning kaubanduspartnerite otsimisega, millele on samuti pühendatud omaette alapeatükk.

Töö põhineb nii erinevatel kirjandusallikatel kui ka asjakohastel arhiivimaterjalidel. Ajalookirjandusest on kasutatud esmalt koguteose „Eesti Vabadussõda 1918-1920“¹ esimest ja teist köidet, mis on tänuväärseid allikad kogu vaadeldavast perioodist ülevaate saamiseks. Seda teost on suuresti kasutatud Vabadussõja perioodi põllumajandus- ja tootlusoludest ülevaate koostamisel, kuid tootlusministeeriumi tegevust teoses paraku praktiliselt ei puudutata. Mainimist leiab, et selline ametiasutus loodi, kuid selle ülesannetest ning tegevusest lähemalt ei kirjutata. Teine oluline käsitlus, millele bakalaureusetöös toetutakse, on sarja „Eesti ajalugu“ viies ja kuues köide.² Needki teosed on äärmiselt tänuväärseid allikad perioodist üldpildi saamiseks, kuid tootlusministeeriumi tööd ei ole võimalik ka nende põhjal lähemalt vaadelda.

Kogumik „Eesti põllumajandus XX sajandil“³ oli töö kirjutamisel abiks, kirjeldades põllumajanduse n.ö tehnilist poolt ehk kuidas miski toimib ning toetades töö koostamisel kasutatud ajalookirjandust, selgitades toimunud arenguid põllumajandusspetsiifilisest vaatepunktist. Teost ongi kasutatud esimeses peatükis põllumajandusoludest ülevaate andmisel, sest tootlusministeeriumi kohta ei leidu kogumikus midagi märkimisväärset. Samuti ei keskenduta otseselt tootlusministeeriumile 1934. aastal Riigikantseleis koostatud valitsusasutiste tegevust käsitlevas teavikus⁴, kuid samas on seal põhjalikult vaadeldud nii vabariigi algusaastate majandusarenguid kui ka kaubandus- ja tööstus- ning põllutööstusministeeriumi tegevust. Nõnda oli teavik abiks Vabadussõja perioodi põllumajandusoludest ülevaate andmisel ning tootlusministeeriumi rolli mõistmisel väliskaubanduse arendamisel. Ministrite ametiaegade esitamine põhineb Jaan Toomla koostatud kogumikul „Valitud ja valitsenud“⁵. See teavik oli abiks, sisaldades kõigi ametis olnud valitsuste koosseise ning ametiaegu. Kahjuks ei leidu selles infot ministeeriumi struktuuri ega juhtivtöötajate

¹ Eesti Vabadussõda 1918-1920. I – II. Tallinn: Vabadussõja Ajaloo Komitee, 1937/1939.

² Eesti ajalugu V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoim. S. Vahre. Tartu: Ilmamaa, 2010; Eesti ajalugu VI: Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. S. Vahre. Tartu: Ilmamaa, 2005.

³ Eesti põllumajandus XX sajandil. I. Ülevaade Eesti põllumajanduse ajaloost omariikluse eel ja ajal. Aastad 1900-1940. Peatoim. A. Sirendi. Tallinn: Põllumajandusministeerium, 2006.

⁴ Valitsusasutiste tegevus 1918-1934. Tallinn: Riigikantselei, 1934.

⁵ Valitud ja valitsenud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917-1999. Koost. J. Toomla. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1999.

kohta. Kirjandusest tugineb bakalaureusetöö muuhulgas veel Jaak Valge monograafiale „Lahtirakendamine“⁶, mis keskendub vabariigi algusaastate majanduselu kirjeldamisele ja analüüsimisele. Monograafiast pärinevat informatsiooni on eelkõige kasutatud teistest teostest kogutud materjalile detailsuse lisamiseks.

Primaarallikatest on peamiselt kasutatud Rahvusarhiivi materjale: esmajoones toitusministeeriumi fondi (ERA.19), aga selle kõrval ka Riigikantselei (ERA.31), riigimaade ja metsade valitsuse (ERA.63), Riigikontrolli (ERA.66), kaubandus- tööstusministeeriumi (ERA.73), Pärnu maavalitsuse (ERA.1097), Eesti Ajutine Maavalitsuse (ERA.4419) ja Eestimaa kubermangu toitluskomitee (EAA.42) fondides olevaid säilikuid. Lisaks on leidnud kasutamist Riigi Teataja numbrid.

Toitusministeeriumi kohta käivatest hulgalistest arhiivisäilikutest on selle töö koostamisel eriti tähelepanu pööratud toitlusasutuste esindajate nõupidamiste protokollidele, sest just neil koosolekutel otsustati olulisemad toitlust puudutavad küsimused ning määrati ära ministeeriumi tegevuse suund järgmise nõupidamiseni. Nõupidamiste protokollidele lisaks on toitlusministeeriumi fondis väärtuslikku materjali kaubanduses toimunu kohta. Bakalaureusetöö koostamisel on läbi töötatud mitmeid kaubanduslepinguid ning ministeeriumi ja välisfirmade vahelist kirjavahetust sisaldavaid säilikuid. Teistes fondides olevaid dokumente on kasutatud vajadusel tausta selgitamiseks ning erinevate asjaolude ja olukordade täpsustamiseks. Näiteks on Riigikontrolli fondist pärit toitlusministeeriumi isikkoosseisu muutumist puudutavad numbrid ning Eesti Ajutise Maavalitsuse fondist info toitlusministeeriumi eelkäijate kohta. Riigi Teataja, mis alustas ilmumist 1918. aasta 27. novembril, oli juba tol ajal platvorm, mille kaudu sai uued määrused ja seadused kiirelt rahvani tuua. See tähendab, et selle meediumi kaudu on alati hõlpsasti leitav määruse terviktekst ning vastuvõtmise kuupäev. Eeskätt on Riigi Teatajat kasutatud seadusandlike aktide ilmumise tekstis kronoloogilisse järjestusse seadmiseks.

⁶ Valge, Jaak. Lahtirakendamine: Eesti Vabariigi majanduse stabiliseerimine 1918-1924. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2003.

Töös on järgitud põhimõtet, kus kalendrireformile eelnevad kuupäevad on märgitud veel vana Juliuse kalendri järgi ning reformijärgsed juba uue Gregoriuse kalendri järgi. Kahe ajaarvamise vaheliseks piiriks on Eesti aladel 14. veebruar 1918. Juliuse kalendri viimaseks päevaks jäi 31. jaanuar, misjärel järgmised 13 päeva n-ö kustutati ja jätkati Gregoriuse kalendri järgi juba 14. veebruariga. Nõnda kujunes 1918. aasta tavapärase 365 päeva asemel 352 päeva pikkuseks.

1. EESTI PÕLLUMAJANDUS JA TOITLUSOLUD VABADUSSÕJA EEL JA AJAL

20. sajandi alguses enne maailmasõja puhkemist olid eestlased suuresti sõltuvad baltisakslastest maaomanikest, kellele kuulus valdav osa põllumaast. Eestlased olid maaomanduselt tugevalt vähemuses ning enamasti kuulusid neile vaid talud, mis jäid nii maavalduste ulatuselt kui majanduslikult kandejõult baltisakslaste rüütlimõisatele kümnetes kordades alla. Suur osa maarahvast ei omanud aga üldse maad. Tiit Rosenbergi agraarajaloo käsitle järgi kuulus Eestimaa põllumajandusliku rahvastiku hulka 19. sajandi lõpul 649 000 inimest, kellest taluperemehed oma peredega moodustasid 44%, vabadikud 23% ning maatöölised (talusulased ja mõisatöölised) 20%.⁷

Esimene maailmasõda pärssis Eesti põllumajanduse loomulikku arengut. Esimene suur takistus oli tööjõu vähesus, sest väga suur osa riigi täisealisest meeselanikkonnast kas mobiliseeriti maailmasõjas Vene armeesse, suunati kindlustustöödele, hukkus lahingutes võideldes või invaliidistus töövõimetuseks.⁸ Tööjõu hulka langus algas juba enne sõda Stolõpini agraarreformidest tingitud ümberasumislaine tõttu. Peamiselt toimus väljaränne Siberisse. Kuigi kampaania ei küündinud 1860. aastate ümberasumislaine tasemele, emigreerus aastail 1906-1914 Eestist umbes 18 000 – 20 000 inimest. Emigratsioonist tingitud tööjõupuudust püüti nii Eesti- kui Liivimaal leevendada Venemaalt sakslastest võõrtööjõu sissetoomisega ning mõisatööliste palkade tõstmise ja elutingimuste parandamisega.⁹ Sõja ajal tunti kõige tugevamat tööjõupuudust mõisates, mis sundis nii seal aga ka taludes põllutöödele üha rohkem naisi ja alaealisi, kelle töövõimekus aga oli arusaadavatel põhjustel väiksem kui täiskasvanud meestel. 1917. aastal rahvuskubermangu moodustamise ajaks oli tööjõu hulk langenud drastiliselt – taludes 30% ning mõisates suisa 45% võrra.¹⁰ Tööjõupuuduse alla võiks kategoriseerida ka vajaliku hulga tööloomade puudumise.

⁷ Eesti ajalugu V, lk 133.

⁸ Eesti ajalugu V, lk 410.

⁹ Eesti põllumajandus XX sajandil, lk 16.

¹⁰ Eesti ajalugu V, lk 410.

Maailmasõja ajal oli Vene sõjavägi suure hulga siinsetest hobustest oma vajaduste katmiseks rekvireerinud. Tööloomade ning inimjõu puuduse tõttu ei suudetud kõigi seni kasutusel olnud põllumaade harimisega jätkata ning paljud põllud, millelt saadav saak oleks võinud aidata tootluskriisi lahendada, jäid sööti.¹¹

Ajal, mil tööjõuhulk märgatavalt langes, üritati olukorda parandada, asudes põlluharimise efektiivsuse tõstmise eesmärgil talumehi ja masiniste täiendkoolitama, nagu seda tollal Venemaal juba tehti. Koolide rajamisega alustati juba mõned aastad enne sõja puhkemist, kuid jätkati ka maailmasõja ajal. Kasutati ära 1905. aasta revolutsiooni järel tekkinud olukord, kus eestikeelse hariduse andmine oli erakoolides lubatud. Tartu eesti põllumeeste selts hakkas Tartu lähedal Vahi talus põllumajanduskursusi korraldama (1918. aastal moodustati kursuste baasil Vahi põllutöökool). 1914. aastal avati esimene venekeelne põllumajandusalane haridusasutus nimega Eesti Aleksandri Kõrgemajärguline Alampõllutöökool Kõo mõisas. Haridusse panustasid ka kohalikud mõisnikud, kes asutasid Tallinnas saksakeelse Liivi- ja Eestimaa Põllutöökooli.¹² Põllumajanduslikku ja majapidamisalast haridust hakati andma ka tütarlastele. 1910. aastal enne poliitikukarjääri algust ostis tulevane tootlusminister agronoom Jaan Raamot Sahkapuu suurtalu Raadi valda ning asus seal 1911. aastal ühes oma abikaasaga tütarlapsi koolitama. Seitse aastat tegutsenud koolis lõpetas kaheaastase programmi 265 perenaist, kes said sealt mitmekülgse teoreetilise ja praktilise emakeelse hariduse.¹³ Samal 1911. aastal alustas Vana-Karistes Abja lähedal Liplapi talus tütarlaste 6-kuuliste aiatöö- ja majapidamiskursustega Marie Sapas. Ajapikku kujunes kursustest Liplapi aiatöö- ja majapidamiskool, mis tegutses 1927. aastani.¹⁴

Mõisad ei suutnudki mobiliseeritud tööjõudu asendada ning olid sunnitud oma tootmist vähendama. Sellest lõikasid kasu suuremad ja tugevamad talud, kellel õnnestus oma

¹¹ Eesti ajalugu VI, lk 55.

¹² Eesti põllumajandus XX sajandil, lk 16.

¹³ Eesti ajalugu elulugudes: 101 tähtsat eestlast. Koost. S. Vahtre. Tallinn 1997, lk 110.

¹⁴ Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos. I osa (kuni 1918. aastani). Koost J. Kuum. Tartu: Akadeemiline Põllumajanduse Selts 1998, lk 105.

rahalisi sissetulekuid suurendada. Sõjavägi garanteeris põllumeestele kaera kõrge müügihinna, seega toimus talude sissetuleku suurenemine peamiselt tänu kaera kasvatamise laiendamisele. Kaera eelistati teistele põllukultuuridele (rukis, kartul), mille tootmine seega samaaegselt vähenes. Kogu põllumajandussektoris tõusid hinnad märgatavalt 1916. aastal, mil saak jäi varasemaga võrreldes väga kesiseks. Sõjaolude kõrval olid tolle aasta kesise saagi taga ka ebasoodsad ilmastikuolud. Siinsetel aladel (andmed Tartu, Tallinna, Paldiski ja Riia kohta) oli 1916. aastal valdavalt tegu pehme talvega, mil talvekuude keskmine temperatuur jäi kahe kuni nelja külmakraadi vahele. Soojale talvele järgnes aga külm suvi. Suvekuude keskmised temperatuurid jäid eelnenud ja järgnenud aasta omadest paiguti enam kui viie kraadi võrra madalamaks. Näiteks olid tolle aasta suvekuude keskmised temperatuurid Tallinnas 11,7, 17,9 ning 12,6 kraadi, samas kui aasta hiljem ulatusid samade kuude keskmised 16,1, 15,6 ja 17,8 kraadini. Samasugust mustrit võis täheldada ka kõigis kolmes teises vaatluse all olnud paigas. Rahva majanduslik heaolu langes ning elukallidus tõusis. See tekitas ühiskonnas vältimatuid pingeid.¹⁵

Tööjõuliste meeste armeesse mobiliseerimise kõrval rekvireeriti maailmasõja ajal Vene sõjaväe tarbeks nii veo- kui kariloomi, samuti vilja. Modernsed põllutöömasinad ning väetised Eesti aladele ei jõudnud. Kokku kuivas kartulikasvatus, mis seni oli olnud üks olulisemaid põllumajandusharusid. Kuna aga eksport oli keelatud ning kehtis kuiv seadus (kartulit kasutati viinapõletusel), siis ei olnud kartuli järgi enam säärast nõudlust nagu oli seda olnud sõjaeelsel perioodil.¹⁶

Juba enne Maailmasõja algust oli Eesti põllumajanduses hakatud teraviljakasvatusele üle minema karjakasvatusele, sest see oli majanduslikult tasuvam. Lisaks mõisnike ja talunike oma initsiatiivile olid suunamuutuse taga ka pakkumise ja tootmise tasakaalu muutused turul. Teraviljahindade langus algas maailmaturul juba enne sajandivahetust ning süvenes järgneva 15 aasta jooksul veelgi. Venemaa lõunapiirkondadest sai teravilja odavalt sisse vedada, mis muutis kohaliku teraviljakasvatuse ebatasuvaks. Kohalikke

¹⁵ Eesti ajalugu V, lk 410; Jaagus, Jaak; Kallis, Ain; Tarand, Andres. Eesti kliima minevikus ja tänapäeval. Tartu 2013, lk 554, 558, 563, 566.

¹⁶ Eesti ajalugu V, lk 410.

hindu ei olnud võimalik sissetoodavaga samale tasemele viia, sest siin olid viljakasvatuse kulud kliimaatilistest põhjustest tulenevalt lihtsalt kõrgemad kui põllumajanduslikult soodsal Lõuna-Venemaal. Seega tõepoolest oli karjakasvatusele üleminek majanduslikult kasulik, sest pärast loomapidamisele tehtud esmaste suurte kulutuste (tõuloomade ostmise, meiereide rajamine ja muu) tagasiteenimist olid edasised kulutused madalamad kui viljakasvatases ning tulud selle võrra suuremad. Paraku aga muutis see Eesti teraviljaimpordist sõltuvaks ning seda juba rahuajal.¹⁷

Vabadussõda algas sisuliselt kohe pärast Esimese maailmasõja lõppu ja mingit rahuperioodi eestlastele räsitud majanduse taastamiseks ei jäänud. Seega oli olukord nii põllumajanduses kui ka teistes juba Esimese maailmasõja poolt kurnatud majandusharudes väga keeruline. Ainuüksi tavatingimustes oleks äsjaesiseisvunud ja okupatsiooni alt vabanenud riigil olnud ilma välisabita majanduslikult raske toime tulla, kuid üritada teha seda sõjatingimustes oli omaette väljakutse.

Võib julgelt öelda, et kõik majandusharud kannatasid, kuid Vabadussõja alguseks oli kõige enam kannatada saanud põllumajandus. Sellest tulenevalt ähvardas kogu maad ka üha tõsisem toidupuudus. Üheks olulisemaks kitsaskohaks põllumajanduses oli sõja alguseks seal valitsenud juba varem mainitud ja pikemalt lahti seletatud terav tööjõupuudus, mis jäi püsima ka Vabadussõja ajal.¹⁸

Teine ja mitte vähem oluline probleem põllunduses oli madal saagikus. Saagikust mõjutasid väga mitmed tegurid, sealhulgas kliimaatilised olud, kaasaegse põllutöötetehnika puudumine (esimene künnitraktor jõudis USA-st Eestisse alles 1911. aastal) ning siinsesse kliimasse vähesobivate viljasortide kasvatamine.¹⁹ Saagikust püüti parandada sordiaretuse abil, kujundades siinsesse kliimasse sobivamaid viljasorte. Kuna talirukis oli teistest teraviljadest kõrgema saagikusega, siis oli selle kasvatamine laialt levinud ja populaarne. Peamine probleem kasutatavate sissetoodud talirukisortide

¹⁷ Eesti põllumajandus XX sajandil, lk 46; Eesti Vabadussõda I, lk 175-176.

¹⁸ Eesti ajalugu VI, lk 55.

¹⁹ Eesti ajalugu VI, lk 55; Eesti põllumajandus XX sajandil, lk 47; Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos, lk 33.

juures oli aga nende vähene külmakindlus. Sordiaretuse pioneere siinsetel aladel oli baltisakslane krahv Friedrich Georg Magnus von Berg, kes alustas rukki süsteemse aretusega juba 19. sajandi teisel poolel. Tema töö tulemusena tekkis 1875. aastaks külmakindel `Sangaste rukkisort`, mis pälvis auhindu mitmel pool maailmas, kuid mis põllumeeste hulgas teiste sortide väljavahetamiseks loodetud populaarsust ei kogunud. 20. sajandi esimestel kümnenditel kasvatati Eestis endiselt suurel määral `Petkuse rukist`, mis oli `Sangastega` võrreldes nõrga talvekindlusega ning nõnda võis saak kergemini hukka minna.²⁰

Kliimaatilisi näitajaid, mis võivad viljasaagi rikkuda, on mitmeid. Ühelt poolt liiga külm talv või korraliku talve puudumine, teiselt poolt liialt jahe või erakordselt kuum suvi. Teisalt mõõdukalt külm talv ning soe ja piisavate sademetega suvi räägivad viljasaagi kasvu kasuks. Oma roll on mängida õhuniiskusel ning tuultel ja tormidelgi. Kui eelnevalt sai juba mainitud 1916. aasta viljakasvatuseks ebasoodsaid kliimaolusid, siis vaatame Tallinna näitel põgusalt ka teisi meid huvitava perioodi aastaid. Lähtudes 1916. aasta pehmest talvest näeme, et sellele eelnes samuti soe talv aastal 1914, kuid järgnenud paaril aastal olid talvekuude keskmised külmakraadid märksa madalamad. Eriti paistab see silma 1917. aastal, mil talvekuude keskmised temperatuurid langesid - 8,8 külmakraadini jaanuaris ning -11,3 kraadini veebruaris. Samamoodi võib vaadelda suviseid keskmisi temperatuure, mis 1916. aasta eel ning järel olid mitme kraadi võrra kõrgemad. Siinkohal võib näiteks tuua augustikuu keskmised temperatuurid aastail 1914-1918: 14,3; 15; 12,6; 17,8; 13,6 kraadi. Saagikuse juures oli oluline ka aastane sademetehulk. Vaadeldavaist aastaist 1914-1918 võib välja tuua kõrge sademetehulgaga aasta 1915, mil aprillist oktoobrini oli relatiivne sademete hulk 126%. Teistel aastatel jäi protsent vahemikku 90 kuni 100.²¹ Seega olid ilmastikuolud 1916. aastale eelneval ja järgneval perioodil saagikuse koha pealt pigem selle kasvu soodustavad (soe suvi, külm talv ning mõõdukalt sademeid). Saagikuse suurenemise vastu maailmasõja lõpuaastail ning Vabadussõja ajal rääkisid mitmed teised juba mainitud tegurid (tööjõupuudus jm).

²⁰ Eesti põllumajandus XX sajandil, lk 179.

²¹ Eesti kliima minevikus ja tänapäeval, lk 554, 572, 580, 592, 606.

Kaasaegsete põllutööriistade abita kaotati samuti potentsiaalses saagis, sest käsitsi põldude harimine lihtsalt ei olnud sama efektiivne kui masinate abil. Tõsi, põllumajandusmasinate kasutamine hakkas tasapisi laienema. Põllumehed olid talude konkurentsivõime tõstmiseks hakanud looma omaalgatuslikke ühistuid, mis ladusid vundamenti põllumajanduse mehhaniseerimisele. Üks sellistest ühistutest oli näiteks 1908. aastal rajatud Tartu Majanduse Ühisus. Loodi võimalusi masinate välismaalt hankimiseks ning hakati tegema esimesi katsetusi põllutööriistu Eestis toota. 1913. aastaks oli üle Eesti loodud 135 masinaühistut.²² Lisaks sellele rajasid põllutööseltsid aastail 1913-1918 Eesti aladele 24 põllutöömasinate üürijaama, mille varustamise tarbeks antigi tellimusi juba Eesti enda metallitööstusele. Esimesed masinistide kursused viidi läbi 1915. aastal.²³ Põhilisteks põhjusteks, miks mehhaniseerimine maailmasõja eel ja ajal siiski soovitud määral vilja ei kandnud, olid raha ning masinate vähene kättesaadavus. Kui masinaid oligi saada, siis talupidajatel lihtsalt ei olnud piisavalt vahendeid, et omale moodsat tehnikat soetada ega tihti ka rentida.²⁴ Laiema leviku saavutasid masinad alles pärast Vabadussõda.

Isegi ilma eelnimetatud pärssivate teguriteta ei oleks juba pikka aega Vene vilja impordist sõltunud Eesti tõenäoliselt ka rahutingimustes omaenese viljatoodanguga hakkama saanud.²⁵ Imporditavad kogused olid juba Maailmasõja ajal järjest vähenenud ning probleem süvenenud, Saksa okupatsioonivõimu kehtestamisega aga lõppes vilja sissevedu Venemaalt täielikult. Samasuguseks jäi olukord ka Venemaa vastu Vabadussõtta astudes, sest isegi kui sealt oleks olnud midagi eksportida, siis ei olnud mõeldav, et vaenupoolele toiduaineid müüakse. Kohalike varude hulk vähenes veelgi, kui Vabadussõja eelõhtul asendus sissevedu tegelikult hoopis vilja väljaveoga. Salaja veeti leivavilja lähematesse Venemaa linnadesse, avalikult aga Saksa vägede poolt Riiga, mis jättis niigi kitsikuses elanud eestlased tühja toidulauaga.²⁶

²² Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos, lk 32.

²³ Eesti põllumajandus XX sajandil, lk 47.

²⁴ Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos, lk 32–33.

²⁵ Eesti Vabadussõda I, lk 175.

²⁶ Põllutöö- ja toidusministeerium Ajakirjanduse büroole, 28.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 11.

Suur puudus toiduteraviljast oli üheks toitlusküsimuse tugevamaks valupunktiks, mille leevendamiseks toitlusministeerium kohe ametisse saades tegelema hakkas. Kuigi 1918. aasta põllumajandustoodangu kohta ametlikke ja täpseid statistilisi andmeid ei leidu, siis Vabadussõja alguseks novembris olid kõik saagid korjatud ning kaubandus- ja tööstusministeeriumi sõnul saadi koos loomasöödaks minevaga tol aastal hinnanguliselt 110 000 tonni rukist ja nisu. Arvutuslikult ulatus aga ennustatav viljatarbimine aastas 165 000 tonnini. Seega ületas eeldatav tarbimine olemasolevat toodangut pooleteisekordselt. Sama olukord valitses 1918. aasta sügisel ka teiste teraviljade osas. Otrast saadi vajamineva 90 000 tonni asemel 53 350 tonni ning kaera 100 000 asemel 83 900 tonni.²⁷

Kui teraviljakasvustus oli silmnähtavalt sügavas kriisis, siis ainus põllumajandustoodet, mille toodang Vabadussõja alguses ületas eeldatava tarbimise, oli kartul. Kartulisaak 1918. aasta sügisel oli hinnanguliselt 340 000 tonni, eeldatav tarbimine jäi 320 000 tonni piiresse. Olenemata positiivsetest numbritest ei pruukinud aga reaalne olukord sõja alguses nii roosiline olla, sest ka suur osa tolle aasta kartulisaagist veeti taganeva Saksa okupatsioonivõimu poolt rekvisitsioonidena riigist välja, ilma et Eesti võimud selles osas midagi ette võtta oleks saanud. Väljaveo mahu kohta puuduvad lihtsalt konkreetsed numbrid.²⁸

Eestlasi, sealhulgas eriti linnaelanikke, sõjaväelasi ning maatamehi (mõisamoonekaid, talusulaseid, vallaametnikke, kooliõpetajaid ja maakäsitöölisi) ähvardas seega Vabadussõja hakul tõsine toidupuudus. Ise samuti toiduainete nappuses vaeveldes olid Saksa okupatsioonivõimud toitlusküsimuse Eesti linnades suurema tähelepanuta jätnud ning loodud Maa varustuskeskuse kattevarjus hoopis oma tarbeks rekvireerimisega tegelenud. Nüüd sakslaste riigist lahkudes jäi laastatud Eesti liiga tugevalt välisabi saamise võimalikkusest sõltuma. Lahendus tuli leida kiiresti, sest viljatagavarad olid ülimalt napid ning nagu eelnevalt mainitud, jäi ka 1918. aasta saak väikeseks. Tallinna linnas oli varuks kõigest 3400 puuda (1 puud = ligikaudu 16 kilogrammi), millest pidi

²⁷ Eesti Vabadussõda I, lk 175-176.

²⁸ Eesti Vabadussõda I, lk 175-176.

linnale eelduste kohaselt jätkuma kolmeks päevaks – ning sakslaste kehtestatud 3/8 naelased (1 nael = ligikaudu 400 grammi) päevased leivanormid tagasid inimestele vaevu ellujäämise. Tallinna kõrval oli toitlusküsimus üleval ka teistes linnades, oodati Ajutise Valitsuse korraldusi järgmiste sammude tarbeks.²⁹ Olukord oli olnud lausa nii murettekitav, et Saksa okupatsioonivõimud keelustasid ühe meetmena jahu kokkuhoidmiseks täielikult kookide ja küpsiste valmistamise ja müügi. Tundub, et seda tehti edukalt, sest sakslaste lahkudes palus Tallinna linnavalitsus ka toitusministeeriumil samalaadse keelu välja anda ning üleastujatele karistused määrata.³⁰

Ajutise Valitsuse esimene katse olukorda parandada, kutsudes talumehi üles vabatahtlikule viljaloovutamisele, millest hiljem ka täpsemalt juttu tuleb, kukkus läbi. Ametivõimudel õnnestus koguda üksnes marginaalne hulk vilja. Osalt oli selle taga põllumeestele vilja eest makstav väga madal hind, teisalt ka segane poliitiline olukord, mille valguses okupatsiooniaegseid rekvisitsioone kogenud inimesed ei olnud oma vilja äraandmise suhtes kuigi positiivselt meelestatud, kartes selle eest mitte tasutud saada. Nimelt jäi Saksa rekvisitsioonide eest vägede lahkumise järel väga paljudel antud vilja eest tasu saamata. Kuna talumehed vabatahtlikult vilja välja ei andnud, otsustati 28. novembril Tallinnas toitusministeeriumi juures kokku kutsutud nõupidamisel, millest võtsid lisaks ministeeriumi ametnikele osa ka maakonnavalitsuste toitusosakondade esindajad, viia läbi vilja sundvõtmine ning keelata viljamüük vabaturul. Samuti oli kogunenutele selge, et oma viljavarudega kaua vastu ei peeta ning valitsus võttis toitusabi saamiseks esmalt kontakti Inglismaaga.³¹ Toitusministeeriumi rekvisitsioonide korraldamisest ja läbiviimisest tuleb põhjalikult juttu töö kolmandas peatükis.

1919. aastal oli valitsuse ja põllutööministeeriumi üheks olulisimaks ülesandeks toitlusküsimuse lahendamise juures kindlustada võimalikult suur põllumajanduslik saak. Valitsus astus ettevalmistavaid samme selleks, et kevadel kõik võimalik

²⁹ Eesti Vabadussõda I, lk 176.

³⁰ Tallinna linnavalitsus toitusministeeriumile, 12.12.1918. – ERA.19.1.1, l. 70.

³¹ Eesti Vabadussõda I, lk 176-177.

põllumajanduslik maa üles haritaks. Ühena neist ettevalmistavatest sammudest oli Maanõukogu 1918. aasta novembri lõpus otsustanud võtta kõik mõisad kontrolli alla. Valitsuse nimel teostasid kontrolli kohalikud vallavalitsused. Korratu majapidamisega mõisad läksid riigi hoole alla ning endised kroonu-, põllupanga- ja rüütelkonnamõisad riigistati. Tehti eeltööd peremeheta jäänud maatükkide ära jaotamiseks nende vahel, kes seda vajasisid (popsid ja maatamehed).³²

Kevadel tehti põllumaade seemendamine kõigile põllumeestele kohustuslikuks. Ülesharimata maad võis põllumees maavalitsuse loal välja rentida kellelegi teisele, kes suutis nende eest hoolt kanda. Põllutööminister määras ära kohustusliku seemnevilja koguse, mis igal talul olemas pidi olema. Seemneks tuli hoida 12 puuda rukist, nisu ja otra ning 15 puuda kaera ja segavilja iga põllu tiinu kohta. Kuna paljudel selliseid varusid 1919. aasta kevadel enam polnud, üritas ministeerium leida lahenduse ostes seemnevilja sisse välismaalt.³³

1919. aastal jäi põllumajandusest saadud saak esmakordselt üle mitme aasta taas Eesti pinnale. Tasapisi hakkas olukord normaliseeruma, kuigi talirukki, kaera ja odra külvipind jäi endiselt 1913. aasta omale ligi 10% alla. Võib arvata, et toodangus oli allajäämine veelgi suurem. Teistest põllukultuuridest oli kartuli külvipind sama aastaga võrreldes kahanenud 25% ning lina oma suisa 60%. Kartuli kogusaak jäi 1910-1914 keskmisele alla kahekordselt. Neist allajäämistest olenemata tähendas saagi Eestisse jäämine, et järjest rohkem inimesi suudeti omal jõul ära toita ning järjest vähem vajati välisabi.³⁴

Kuigi karjakasvatust oli juba maailmasõjaelsest perioodist eelisarendatud, siis võttis näiteks seakasvatusele jalgade alla saamine omajagu aega. 1899. aasta ajakirjas Põllumees kurdeti, et siinsed põllumehed kasvatavad kehva sorti sigu, kes aeglaselt kasvavad ja rammusaks lähevad ning nõnda ei too seapidamine kuigi palju tulu. Eeldused olukorra järk-järguliseks parendamiseks loodi kui 1914. aasta Eesti

³² Eesti Vabadussõda II, lk 34-35.

³³ Eesti Vabadussõda II, lk 35.

³⁴ Valge. Lahtirakendamine, lk 109.

põllumeeste päeval lepidi kokku jorkširi tõugu sigade kasvatamises ning sugulavade asutamises.³⁵

Tagasilöögid loomakasvatuses tulenesid, nagu enamik muidki põllumajandusprobleeme, maailmasõjast, revolutsioonist ning Vene ja Saksa võimude rekvisitsioonidest. Alles äsja edenema hakanud seakasvatusega tegelenud põllumehed said kiiresti tunda sõja mõjusid. Pärast esmast hüpet hakkas tootlikkus aasta-aastalt taas langema ning seda eeskätt just varem mainitud loomade rekvireerimise tõttu armee tarbeks. Vähestki saadud toodangut kasutasid oma tarbeks algul võõrväed ning hiljem Eesti oma sõjavägi, kes seda lisaks elusloomadele rekvireerisid.³⁶

Kui võrrelda olukorda loomakasvatuses 1916. aastal ning 1919. aasta algul, siis nähtub, et loomade hulk oli drastiliselt kahanenud – umbes 30% võrra. Arvestamata hobuseid oli kaubandus- ja tööstusministeeriumi andmeil Eestis 1916. aastal 1 446 463 kodulooma, kuid 1919. aastaks oli nende hulk langenud 1 012 524.³⁷ Hobuste hulk jäi 1916. aastale alla 8% võrra.³⁸ Karjakasvatusele toetuvatest harudest olulisim oli lihatööstus. Kuigi tootmine oli tulus, oli valdkonna puudujääk Vabadussõja hakul ülikõrge. Eeldatav minimaalne sealihatarbimine 1919. aastaks oli 30 000 tonni, kuid 1918. aastal suudeti toota üksnes 1/3 vajaminevast ehk umbes 9500 tonni sealiha. Sealihast märkimisväärselt edukamalt saadi hakkama veiseliha tootmisega. Vajaminevast 13 000 tonnist suudeti turule tuua koguni 11 000 tonni veiseliha, mis tähendab, et puudujääk jäi 15% piiridesse.³⁹ Olukorra tõsidust näitab fakt, et Vabadussõja algusajal lubati vorsti toota üksnes hobuseliha. Muude lihasaaduste hankimiseks otsiti võimalusi välisabist. Oma lihavajaduse suutis Eesti ise uuesti saajaprotsendiliselt katta 1920. aastal.⁴⁰

³⁵ Eesti põllumajandus XX sajandil, lk 46.

³⁶ Eesti Vabadussõda I, lk 178.

³⁷ Eesti Vabadussõda I, lk 178.

³⁸ Valge. Lahtirakendamine, lk 109.

³⁹ Eesti Vabadussõda I, lk 177-178.

⁴⁰ Eesti Vabadussõda I, lk 178; Valge. Lahtirakendamine, lk 109.

Vabadussõja ajal rekvireeriti hobuseid ka Eesti sõjaväe tarbeks. 1919. aasta mai lõpuks oli sõja algusest saati võetud kokku 9400 hobust. Kuigi juba sellest piisas, et põlluharimist mõjutada, siis lisaks olid nii eraomanduses kui sõjaväes olevatest hobustest umbes 30% nakatunud kärntõppe. Põllumeeste abistamiseks jaotati sõjaväele kõlbmatud hobused maavalitsuste kaudu põllumeeste vahel ära ning eriti nõrgajõulisi anti põllutöödele vahel suisa üksnes sööda eest. Head verd suguhobused andis sõjavägi omanikele tagasi ning ühtlasi üritasid väeosad oma hobustega põllumehi võimalust mööda aidata.⁴¹

Olulisematest karjasaadustest võiks liha kõrval välja tuua esmalt nii erinevaid piimatooteid kui ka villa ning nahka. Toodangu kohta neis valdkondades küll täpsed andmed puuduvad, kuid suure tõenäosusega võib väita, et ka seal valitses puudujääk. Loomade arvu vähenemine mõjutas tugevalt kõiki karjasaaduste tootmisharusid, mitte ainult lihatööstust. Arvamust puudujäägist toetab ka fakt, et nahkade kogumine ja müük läksid täielikult kaubandus- ja tööstusministeeriumi kontrolli alla. 23. novembril 1918 avaldati määrus, millega võeti ministeeriumi arvele kõik eraladudes olevad toornahad. Müügi ja kogumisega tegelesid sellest hetkest peale ministeeriumi nahatoimkond ning kohalikul tasandil ministeeriumi volituse alusel ka maakonnaavalitsused.⁴²

Põllumajandusega oli lähedalt seotud metsamajandus, mis pidi rahuldama elanike, tööstuse ja raudteede vajaduse küttematerjali järgi. Maailmasõja eel oli tööstuses ja ka raudteedel peamiselt kasutusel olnud kivisüsi, kuid sõjatingimustes tuli paratamatult üle minna kütteks puidu põletamisele. See tähendab, et nõudlus puidu järgi kasvas mitmekordseks ning sellest tulenevalt metsa olukord halvenes suurenenud raie tõttu. Okupatsiooni järgselt oli Ajutise Valitsuse üheks ülesandeks otsida kivisöe sisseveo võimalusi, et kohalikku metsa põletuseks raiumisest säästa. Töö paremaks korraldamiseks loodi 5. detsembril 1918 Kütteinete Keskkomitee, mis rajas oma osakonnad üle maa. Komitee võttis Saksa vägedelt üle hulga Vene võimude soovil toodetud küttematerjali ja tarbepuitu. Üle võeti põletuspuitu ning 5000 palki, 100 000

⁴¹ Eesti Vabadussõda II, lk 36.

⁴² Eesti Vabadussõda I, lk 178.

liiprit ja 30 000 lauda. Kuna komitee tegevuse areng oli järk-järguline, siis valitses sõja algul raudteel, tööstuses ja linnades tõsine küttematerjali puudus. Tasapisi kujundas Kütteainete Keskkomitee mitmekülgse metsatööstuse, mis suutis toota puitmaterjale ka ekspordiks.⁴³ Kivisöe asemel uusi küttematerjale otsides prooviti juba 1916. aastal esmakordselt ka Eesti oma põlevkivi kütteks tarvitada. Esimesed katsetused läksid edukalt ning juba samal aastal rajati Virumaal esimesed kaevandused. Tootmise käivitamine oli aga pikaldane ja kulukas protsess ning algusaastatel ei suutnud põlevkivi veel puitkütet asendada.⁴⁴ 1919. aastal andis riik krediiti põlevkivitööstuse sisseseadmiseks (6,7 miljonit marka) ning turbatööstuse tarbeks (2,3 miljoni marka).⁴⁵ See oli äärmiselt oluline samm kütusetööstuse arengu kiirendamise koha pealt.

⁴³ Eesti Vabadussõda I, lk 178.

⁴⁴ Eesti ajalugu V, lk 409.

⁴⁵ Eesti Vabadussõda II, lk 37-38.

2. TOITLUSMINISTEERIUM

Toitlusministeeriumi tegevuse ning rolli analüüsimiseks ja mõistmiseks tuleks esmalt täpsemalt selgitada, mis organiga toitlusministeeriumi näol tegemist oli ning millistest osadest ta koosnes. Selles peatükis antaksegi lühike ülevaade toitlusministeeriumi loomisest, tema funktsioonist, nii ministeeriumi moodustavatest struktuuriüksustest kui ka ministeeriumi juurde kuuluvatest allasutustest ja mõningatest ministeeriumi töösse oluliselt panustanud isikutest.

Toitlusministeerium keskorganina rajati 1918. aasta novembris vahetult enne Vabadussõja puhkemist laastava riikliku toitlustuskriisi lahendamiseks ning sõjaväe toitainetega varustamiseks Vabadussõjas. Küll aga ei olnud toitlusministeeriumi loomine iseenesest midagi ootamatut ega enneolematut. Ministeeriumi eelkäijatena tegutsesid toitluskomiteed juba Vene impeeriumi ajal ning toitlusküsimust ei olnud kõrvale heidetud ka rahvuskubermangu perioodil.

1917. aasta veebruarirevolutsiooni käigus Venemaal sai senisest keisririigist vabariik. Eestlastel õnnestus revolutsioonist kasu lõigata ning äsjaloodud Vene Ajutise Valitsuse juures läbi suruda soov Eesti alad üheks autonoomseks rahvuskubermanguks ühendada. Pärast rahvuskubermangu loomise määrase vastuvõtmist Vene Ajutises Valitsuses 30.03.1917 asusidki eestlased ise oma poliitilist elu korraldama ning muuhulgas võeti ka (põllu)majanduse juhtimine oma kätte. Sama aasta 23. mail toimusid valdades ning 24.-25. juunil maakondades Eestimaa kubermangu Maanõukogu valimised. Juulis määras valitud Maanõukogu täidesaatvaks võimuorganiks Maavalitsuse, mille eesotsas tegutses oktoobrini Jaan Raamot, hiljem Konstantin Päts.⁴⁶

Kohalikud toitlusasutused rajati siinsetel aladel juba 1916. aastal Vene impeeriumi tingimustes, Liivimaal toitluskomiteede ja Põhja-Eestis toitlusnõupidamiste nime all,

⁴⁶ Eesti ajalugu V, lk 411, 414-417.

kuid pärast autonoomia saamist tuli süsteemi ümber kujundada.⁴⁷ Eestimaal loodi Venemaa Ajutise Valitsuse poolt 25. märtsil vastu võetud seaduse kohaselt Eestima kubermangu toituskomitee, mis maikuus otsustas rajada maakondade, linnade, valdade ja alevite toituskomiteed. Sellest hetkest alates võtsid komiteed toitusküsimuse ning põllumajanduse arendamisega seonduva kohalikul tasandil oma kätte. Piirkondlike komiteede esimeseks ülesandeks oli viljamajandus oma kontrollile allutada ning kohalikke elanikke esmatarbekaupadega varustada. Nad täitsid oma tegevuses sarnast rolli hiljem toitusministeeriumi alluvuses tegutsenud kohalike toitusosakondadega.⁴⁸ Rahvuskubermangu toituskomitee täidesaatva organina loodi 28. aprillil 1917 Eestima kubermangu toitusvalitsus, samamoodi moodustati täidesaatsvad toitusvalitsused ka kohaliku tasandi komiteede juurde.⁴⁹

Paraku, nagu 24. augustil toitusvalitsuse poolt Maavalitsusele saadetud teatest selgub, ei saanud komiteed oma tööga kuigi hästi hakkama. Nende loomise aluseks oli olnud Venemaal vastu võetud seadus, milles esitatud tingimusi oli raske Eestima oludele kohandada. Kohalike komiteede liikmeskonna moodustasid Ajutise Valitsuse seaduse põhjal ühistute, kaupmeeste, linnavalitsuste ning tööliste ja солдатите nõukogude täitevkomiteede esindajad. Eestima kubermangu toituskomitee andis küll omapoolse ajutise määrusega kohalike komiteede edukamaks loomiseks suuniseid, kuid kogu kohalikku rahvast esindavaid koosseise ei suudetud moodustada. Kohtade jaotamise ümber tekkinud segadus põhjustas komiteedes oma esindust soovivate organisatsioonide-asutuste vahel võimuvõitlust ja vaidlusi ning pärssis plaanipärast tööd. Lisaks nõudis komiteede ülalpidamine suuri kulutusi. 1. maist kuni 31. detsembrini pidid kulud ulatuma hinnanguliselt 1,8 miljoni rublani, tõenäoliselt isegi kõrgemale, sest kohalikelt komiteedelt ja valitsustelt tuli kubermangu tasandile pidevalt palveid liikmete tasu tõstmiseks. Sellised komiteed ei pälvinud paraku rahva usaldust ning nende

⁴⁷ Lust, Kersti. Võitlus toidu hinna tõusuga. – *Esimene maailmasõda ja Eesti*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2014, lk 204.

⁴⁸ Kubermangu toitusvalitsus Maavalitsusele, 24.08.1917. – ERA.4419.1.85, l. 1; Teedema, Lea. Tartu Esimese maailmasõja ajal. – *Esimene maailmasõda ja Eesti*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2014, lk 334.

⁴⁹ Eestima kubermangu toituskomitee koosoleku protokoll, 28.04.1917 – EAA.42.1.119, l. 68-73.

korraldused jäid suuremalt jaolt ellu viimata. Nõnda paluski toitusvalitsus Maavalitsuse abi toitusolukorra kontrolli alla saamiseks.⁵⁰

Kuna olukord oli segane ning kasutusel olnud süsteem ei paistnud toimivat, otsustati toitusasutused reorganiseerida. Maavalitsuse juures loodi Maanõukogu otsusega toitusosakond, millele kubermangu toitusvalitsuse õigused ja kohustused, krediit, kassa ja muu vara üle kanti.⁵¹ 12. oktoobril valiti äsjaloodud toitusosakonna juhatajaks Maanõukogu koosoleku 14 poolthäälega Tartu Ülikoolis juristi hariduse saanud ja Vene riigipangas töötanud Gustav Linkvist, kes jäi vormiliselt ametisse kuni Maavalitsuse kaotamiseni Eesti Vabariigi iseseisvumisega, reaalsuses aga 1917. aasta 20. novembrini, mil enamlased Maavalitsuse laiali ajasid.⁵²

Enamlaste tegevuse tagajärjel novembris 1917 sai Maavalitsuse ning teiste, ka kohaliku tasandi valitsusorganite tegevus häiritud.⁵³ Väga palju ei õnnestunud 1917. aasta äreval sügisel ära teha ka pärast reorganiseerimisotsuse vastuvõtmist. Linkvisti juhitud toitusosakond ei jõudnudki toitusvalitsuselt kõiki tema õigusi, kohustusi ja varasid üle võtta. Toitusvalitsuse eesotsas olnud August Peet kirjutab oma mälestustes, kuidas neil veel kuni 1918. aasta alguseni tänu oma agentidele Lõuna-Venemaalt vilja, jahu, soola ja suhkrut hankida õnnestus, kuid kuidas sealt edasi olukord keerulisemaks muutus. Samal ajal kui ühelt poolt õnnestus suurte pingutustega elanikkonnale vajalikke kaupu hankida, imbusid need teiselt poolt jälle vaikselt riigist välja. Toitusasutused pidasid lõputut võitlust kohalike nõukogudega, kes kaupu illegaalselt Soome või Peterburi vedasid, öeldes, et need on sõjaväele. Toitusorganitesse lülitunud enamlastega oli rahvusmeelsetel eestlaste peamiselt ebameeldivaid sekeldusi ja vastastikust ähvardamist. Olukord oli korratu – tööle ei saanud nõukogude võimuorganeid ega lastud vabalt tegutseda rahvuslikel. Alles 1918. aasta 21. veebruaril jõudsid enamlased toitusküsimusega tegelemise ametliku ülevõtmiseni. Lõplikust lahendusest oli asi

⁵⁰ Kubermangu toitusvalitsus Maavalitsusele, 24.08.1917. – ERA.4419.1.85, l. 1; Lust. Võitlus toidu hinna tõusuga, lk 205.

⁵¹ Toitluskomisjon Maanõukogule, dat-mata. – ERA.4419.1.4, l. 46.

⁵² Maanõukogu protokoll nr. 56, 12.10.1917. – *Maanõukogu protokollid 1917-1919: 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919*. Tallinn 1935, lk 243; Valitud ja valitsenud, lk 145.

⁵³ Eesti ajalugu V, lk 425.

muidugi kaugel, sest võimupositsioonidele õnnestus neil jääda üksnes paariks päevaks.⁵⁴ Järgnes iseseisvuse väljakuulutamine ning venelaste taganemine Eesti aladelt. Iseseisvuse saabudes pidi Ajutine Valitsus seega toitusasutuste süsteemi uuesti üles ehitama ja organiseerima.

Iseseisvuse väljakuulutamisel loodud Eesti Ajutise Valitsuse esimesse koosseisu kuulus Eestimaa Päästekomitee päevakäsuga nr 5 põllutöö- ja toitusminister. Seega 24. veebruarist 1918 kuni 12. novembrini 1918 ametis olnud valitsuse juures tegutsesid põllutöö- ja toitusministeerium ühe katuse all. Ministrikohuseid täitis Eesti Maarahva Liidu ridadesse kuulunud agronoomiharidusega teenekas poliitik Jaan Raamot.⁵⁵

Esimene toitusminister Jaan Raamot sündis 28. juulil 1873 Vigalas ning alustas haridusteed Pärnu linnakoolis. Kõrgema hariduse omandas ta esmalt Kuldiga õpetajate seminaris Lätis ning seejärel jätkas õpinguid Mustiala põllutööinstituudis Soomes ja ühes oma abikaasaga Königsbergi ülikoolis Preisimaal. Hiljem õnnestus tal end täiendada Leipzigi ja Kieli laboratooriumides. Enne poliitikasse suundumist tegutses ta eksperdina mitmete Vene impeeriumi riigiasutuste juures, aga korraldas ka kursusi põllumeeste seltside juures ning avaldas informatiivseid artikleid ja brošüüre põllunduse ja piimanduse vallast. Toitusministriks saades oli tal selja taga poliitikukarjäär Vene IV riigiduumas, kus ta püüdis muuhulgas seista näiteks siinsetes kutsekoolides omakeelse õpetuse ning maaomavalitsuse eestlaste kätte andmise eest. Tal oli oluline roll Eesti autonoomia teostamisel ja omariikluse ettevalmistamisel. Tänu oma kontaktidele Vene tipp-poliitikute seas õnnestus tal ühes Jaan Tõnissoni, Otto Strandmani ja teiste Eesti poliitikutega rahvuskubermangu loomise küsimus Vene Ajutise Valitsuse tähelepanu alla tuua ning lõpuks projektele Vene Ajutise Valitsuse heakskiit saada. Raamotist sai esimese Ajutise Maavalitsuse esimees ning põllumajandusosakonna juhataja ning pärast iseseisvuse väljakuulutamist, sai temast 24. veebruaril 1918 loodud esimese Ajutise Valitsuse põllutöö- ja toitusminister.⁵⁶

⁵⁴ August Peet. Eestimaa Toitusametis. – *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt*. I köide. Revolutsioon ja okupatsioon 1917-1918. Tallinn 1927, lk 101-102.

⁵⁵ Valitud ja valitsenud, lk 146.

⁵⁶ Eesti ajalugu elulugudes, lk 110-111; Eesti ajalugu V, lk 414.

Teadupärast järgnes iseseisvuse väljakuulutamisele kiiresti Saksa okupatsioon, mis pärssis Ajutise Valitsuse tegevust. Vahetult pärast okupatsiooni algust sai valitsus koos käia tavapärasel rütmis ning täiesti avalikult. Kuigi Saksa võimudki olid sellest teadlikud ja ei paistnud esmapilgul midagi ette võtvat, siis 12. märtsil teavitas Saksa 68. armeekorpuse juhataja kindralleitnant Adolf von Seckendorff tollast peaministrit Konstantin Pätsi Saksa võimude otsusest Eesti Ajutist Valitsust mitte tunnustada.⁵⁷ Pärast seda avaldust pidi Ajutine Valitsus oma tegevuses ettevaatlikum olema, kuid täiesti pöranda alla mindi alles aprilli algul pärast Eesti sõjaväe laialisaatmist. Sellest peale hakkas valitsuse tegevus tasapisi soikuma peamiselt just liikmeskonna laialivalgumisest tulenevalt.⁵⁸ Peaminister Konstantin Päts arreteeriti, Jüri Vilms jäi kadunuks, mitmed teised lahkusid välismaale või astusid tagasi. Päriselt aga tegevus ei lakanud ning lahkunud ministritele leiti asendajad, küll aga on vähe teada valitsuse tolle perioodi sisulisest tööst. Tagasi avalikkuse ette ilmus Ajutine Valitsus kui toitusrahutustest ja Novembrirevolutsioonist tulenevalt leppisid endine Tallinna linnapea Jaan Poska ja kindralleitnant Seckendorff kokku Maanõukogu tegevuse taastamises. See toimus 10. novembril ning juba järgmisel päeval kogunes Ajutine Valitsus koosolekule. Koosolekul lepiti kokku Maanõukogu vanemate kogu toetusel uue valitsuse moodustamine, kuhu loodeti sel korral kaasata ka sotsiaaldemokraate.⁵⁹

12. novembril 1918 määratigi Maanõukogu vanemate kogu otsusega ametisse uus Ajutine Valitsus, mis jäi võimule vähem kui kaheks nädalaks. Ajutise Valitsuse teise koosseisu juures tegutsesid põllutöö- ja toitusministeerium samuti koos ning põllutöö- ja toitusministrina jätkas Jaan Raamot. Jaan Toomla koostatud teatmikust „Valitud ja valitsenud“ jääb mulje, justkui oleks Jaan Raamot olnud tolle valitsuse koosseisus ametis vaid neli päeva ehk kuni 16. novembrini 1918.⁶⁰ Kui aga vaatame tollest perioodist pärit Ajutise Valitsuse koosolekute protokolle, siis näeme, et tegelikult

⁵⁷ Pajur, Ago. Eesti ajutine valitsus priiuse põlistumise vaatepunktist. – *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2013*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts 2014, lk 87.

⁵⁸ Lepp, Konstantin Toompea teenistuses. – *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt*. I. köide. Revolutsioon ja okupatsioon 1917-1918. Tallinn: Rahvapälikool 1927, lk 98-99.

⁵⁹ Pajur. Eesti ajutine valitsus..., lk 89-91.

⁶⁰ Valitud ja valitsenud, lk 146-147.

Raamat ei lahkunud enneaegselt ametist, vaid osales Ajutise Valitsuse teise koosseisu töös ministrikohuseid täites kogu antud koosseisu võimuloleku aja.⁶¹

Maanõukogu sai esmakordselt pärast aastast vaheaega koguneda 20. novembril 1918 ning kuigi kuni Asutava Kogu kokkutulemiseni otsustati oma volitused Ajutisele Valitsusele üle anda, siis tuli neil enne veel lahendada tekkinud valitsuskriis. Nimelt teatas valitsus tol samal 20. novembri koosolekul tagasiastumisest. Uue koalitsiooni loomine oli keerukas protsess, mis võttis oodatust kauem aega.⁶² 27. novembriks jõuti järgmise, juba kolmanda, Ajutise Valitsuse koosseisu ametisse kinnitamiseni. Seekordne valitsus osutus pikaajaliseks ning tegutses kuni 1919. aasta 8. maini. Tolle 27. novembril ametisse nimetatud Ajutise Valitsuse koosseisus tegutses toitusministeerium esmakordselt iseseisvalt, põlutööministeeriumist eraldi.⁶³ 19. novembril võttis Ajutine Valitsus vastu ajutise määruse toitusolukorra koordineerimise kohta, mis avaldati Riigi Teatajas 27. novembril 1918. aastal. Antud määrusega nimetati Eesti kõrgeimaks toitusasutuseks põllutöö- ja toitusministeeriumi toitusosakond.⁶⁴ Määrus oli aga hilineunud ning reaalsuses kujunes kõrgeimaks toitusasutuseks Eestis siiski juba toitusministeerium.

Ministeerium tegutses kuni 1921. aastani, mil oli oma otstarbe minetanud.⁶⁵ Tegu oli isemajandava asutusega, või pigem asutuste võrgustikuga kui arvestame ka kohaliku tasandi toituskomiteesid. 28. novembril toimunud toitusasutuste esindajate koosolekul teatas ministeeriumi sekretär Aleksander Oinas, et Ajutine Valitsus annab toitusministeeriumile küll 30 miljonit rubla siselaenu, kuid selle peab ministeerium eelduste kohaselt suutma ajapikku riigikassasse tagasi maksta. Olenemata laenust oli ministeeriumi peamiseks sissetulekuks maatameestele ja linnaelanikele müüdava vilja pealt kogutav maks. Maksusüsteem toimis mitmetasandiliselt. See tähendas, et esmalt võis kohalik valla toituskomitee oma kulude katteks küsida valla maatameestelt kuni

⁶¹ Ajutise Valitsuse koosolekute protokollid, 11.11.1918 – 31.12.1918. – ERA.31.1.8.

⁶² Pajur. Eesti ajutine valitsus..., lk 94.

⁶³ Valitud ja valitsenud, lk 147.

⁶⁴ Ajutise valitsuse koosolek: Toitusministri määrused, 19.11.1918. – ERA.31.1.8, l. 20; Põllutöö- ja toitusministri ajutised määrused toituskorralduse kohta, 27.11.1918. – *Riigi Teataja* 1918, nr 1, lk 8.

⁶⁵ Valitsusasutuste tegevus, lk 90.

5% neile müüdava vilja hinnast. Maakonna toitusosakonda ning ministeeriumi saadetava vilja pealt nad mingit tasu ei saanud. Ministeerium omakorda kogus ostjatelt maksu enda kaudu edasitoimetatava vilja ning sisseostetavate kaupade pealt. Kaalumisel oli variant kehtestada ministeeriumi ülalpidamiseks maks kartulite vedamise eest, kuid otsustavas faasis langetati otsus viljamaksu kasuks. Pikad arutelud käisid ka kogutava maksu protsendi suuruse üle, kuni lõpuks 5% peale kokku lepitati. Hilisematest dokumentidest selgub siiski, et mitmel pool küsiti suuremat maksu või mitmeid lisatasusid erinevate kulude katmiseks. Maksukogumise kõrval otsustati hakata võimalust mööda tegelema sakslaste tekitatud kahjude klaarimisega. Trahviks ära võetud vilja ja loomi hakkasid kompenseerima kohalikud toitusosakonnad. Inimesi kutsuti üles neile ebaõiglaselt tehtud kahjust vallavalitsusi teavitama.⁶⁶

27. novembri Ajutises Valitsuses jätkas toitusministri ametis ministrikogemusega Jaan Raamot, kes aga juba 6. veebruaril 1919 oli sunnitud sotsialistide teravate rünnakute tõttu oma ameti erakonnakaaslasele Eesti Maarahva Liidust ning hilisemale Eesti Panga direktorile Eduard Georg Aulele üle andma.⁶⁷

Eduard Georg Aule sündis 16. detsembril 1878 Viljandimaal ning lõpetas Tartu reaalkooli ja Riia Polütehnikumi kaubandusosakonna. Tegu oli väga mitmekülgse inimesega. Enne iseseisvusaega kogus Aule tuntust ühest küljest sportlasena, kuid töötas ka pangandusvallas. Ühiskondlikult aktiivse inimesena liikus ta poliitikasse ning oli tegev Ajutises Maanõukogus ja Asutavas Kogus Eesti Maarahva Liidu esindajana. Pärast Jaan Raamoti ametist lahkumist sai temast toitusminister. Lühikeseks jäänud ministritöö järel naasis Aule panganduskarjääri juurde, olles aastail 1921-1925 Eesti Panga president ning kuuludes hiljem mitmete kommertspankade juhatusse.⁶⁸

Asutava Kogu valimised toimusid 5.-7. aprillini 1919 ning avaistungile koguneti 23. aprillil. Valimistel olid edukaimad vasakpoolsed (sh sotsiaaldemokraadid (ESDTP),

⁶⁶ Toitlusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 28.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 17.

⁶⁷ Valitud ja valitsenud, lk 147.

⁶⁸ Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Peatoim. P. Tarvel. Tartu: Kirjastus osühing „Loodus“ 1940, lk 22; Eesti Entsüklopeedia 14. köide, lk 29.

tööerakondlased ja esseerid), kes said kokku 78 kohta 120-st. N.ö kodanlike parteide (rahvaerakondlased, maaliitlased, kristlikud rahvaerakondlased) esindajad hõivasid 38 kohta ning neli saadikukohta jäi vähemusrahvuste (sakslased, venelased) esindajatele. Asuti moodustama uut valitsust, mis lähtuvalt valimistulemustest sai samuti vasakpoolne, koalitsiooni astusid Tööerakond, ESDTP ning Rahvaerakond. Peaminister Otto Strandmani juhitud esimene Eesti Vabariigi Valitsus nimetati ametisse 8. mail 1919.⁶⁹ Olnud saanud selleks ajaks Ajutise Valitsuse koosseisus umbes pool aastat iseseisva ministeeriumina tegutseda, liideti toitusministeerium Strandmani esimese valitsuse ajal taas põllutööministeeriumiga. Ühendministeerium kandis nüüd kõrgeima toitlusasutuse tiitlit ning seda vedas Eesti Tööerakonda kuulunud Pärnumaalt pärit agronoom ja poliitik Theodor Pool.⁷⁰

Sarnaselt Jaan Raamotile oli Theodor Pool oma ala kõrgelt haritud spetsialist. Ta sündis 26. novembril 1890. aastal ning asus ministri ametisse juba oma 20. eluaastate lõpus. Pooli haridustee sai alguse Tori kihelkonnakoolis, kust ta liikus edasi Pärnu gümnaasiumisse. Kõrghariduse omandas tulevane riigimees Riia Polütehnikumi põllumajandusteaduskonnas, kust sai agronoomi hariduse. Pärast kooli lõppu sai temast Vahi põllutöökursuse juhataja, kuni ta 1915. aasta sügisel Vene sõjaväkke mobiliseeriti. 1918. aastal sõjaväest vabanenuna alustas ta oma poliitkarjääri, kui valiti kohe Pärnu maakonna valitsuse esimeheks. Aasta hiljem valiti ta Tööerakonna liikmena Asutavasse Kogusse ja sealt edasi viis järgmine samm juba ministrikabinetti. Kuigi oma esimesel ametiajal pidas ta põllutöö- ja toitusministri ametit, siis tegelikult võib Pooli suurimaks panuseks pidada just põllutööministeeriumi täielikku ülesehitamist ja maaseaduse alusel maareformi läbiviimist.⁷¹

Järjekordne valitsusevahetus leidis aset 18. novembril 1919. aastal. Senine Otto Strandmani pahempoolne koalitsioon hakkas lagunema 25. septembril 1919, kui üks koalitsioonipartneritest, Rahvaerakond, oli teatanud valitsusest lahkumisest. Mõõdukas Rahvaerakond ei näinud võimalust jätkata koostööd partneritega, kes eelistasid

⁶⁹ Eesti ajalugu VI, lk 49, 52.

⁷⁰ Valitud ja valitsenud, lk 149.

⁷¹ Eesti ajalugu elulugudes, lk 140.

radikaalset lähenemist. Nüüd kahekesi koalitsiooni jäänud Tööerakond ja Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei tegid mis suutsid, et valitsust lõhenemise järel vee peal hoida. Rahvaerakondlastest ministrid asendati tööerakondlastega. Küll aga ei lahendanud see tekkinud kriisi ning 11. novembril lagunes valitsus olenemata koalitsioonipartnerite ponnistustest lõplikult ning 18. novembril nimetas Asutav Kogu ametisse Jaan Tõnissoni valitsuse.⁷²

Uue valitsuse ametisse saamisega leiti, et oleks mõistlik taas põllutöö- ja toitusministeerium teineteisest lahutada. Senise ühendministeeriumi eesotsas seisnud tööerakondlane Theodor Pool jätkas Jaan Tõnissoni valitsuses põllutööministri ametis. Taasloodud toitusministeeriumit asus vedama Eesti Rahvaerakonna esindaja Jaan Kriisa.

Kriisa oli Tartu Ülikoolis hariduse saanud advokaat ning endine Tartu linnapea. Ta sündis 19. detsembril 1882. aastal Tartumaal ning astus hiljem Hugo Treffneri eragümnaasiumisse. Ta sooritas küpsuseksami eksternina Peterburis ning tuli seejärel Tartusse õigusteadust õppima. Pärast ülikooli lõppu tegutseski ta mõnda aega erinevais Eestimaa paigus advokaadina ning tegi esimesi samme poliitikamaastikul. Näiteks sai temast Valgas töötamise ajal linnapea abi ning see oli hüppelauaks sügisel 1917 tagasi Tartusse kolides sealsesse linnapea ametisse saamiseks. Kriisa jäi linnapea ametikohale kuni enamlasted 1918. aasta algul võimu linnas üle võtsid ja sealt edasi see juba sakslaste kätte läks. Pärast Saksa okupatsiooni lõppu õnnestus tal oma ametikoht tagasi võita, kuid juba üsna pea peale seda tungisid enamlaste väed taas Tartusse. Vabadussõja ajal tegutses Kriisa mitmetes ametites, lisaks linnapeatööle oli ta varustuslaseks abikomissariks Viljandimaal ning loomulikult toitusministriks kahes Jaan Tõnissoni valitsuses. Pärast Vabadussõja lõppu asus Kriisa taas advokaadina tööle. Seltskonna- ja kultuurielust huvitatuna oli temast 1918. aastal saanud Vanemuise seltsi esimees ning selles ametis jätkas ta 1926. aastani.⁷³

⁷² Eesti Vabadussõda II, lk 275.

⁷³ Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide, lk 142-143.

Tõnissoni valitsus sattus 1920. aasta juuli alguseks aga probleemide keerisesse kui sotsiaaldemokraadid otsustasid valitsusest lahkuda. ESDTP teatas, et kuna Vabadussõda on lõppenud ja sellega koos ka erakorralised olud, mis nõudsid sotsialistide osalemist riigijuhtimises, siis astub ta kodanlikust valitsusest välja ning asub opositsiooni.⁷⁴ Kriis kestis pea terve juulikuu, kuni 28. juulil sai peaministriks rahvaerakondlane Ado Birk. Birki valitsuse kinnitamise poolt oli Asutava Kogu vähemus, valdav enamik liikmeid jäi erapooletuks. Valitsus mõistis koheselt, et sellistes ebastabiilsetes oludes, kus neil puudus Asutava Kogu enamuse toetus, ei ole võimalik töötada. Äsjakinnitatud valitsus, kus toitlusministrina oleks tööle asunud Gustav Viard, keeldus seega võimu üle võtmast ning Asutaval Kogul ei jäänud muud üle kui lasta Jaan Tõnissonil uus valitsus moodustada. Nii jätkaski Tõnisson 30. juulist peaministrina üksnes rahvaerakondlastest koosneva valitsuse eesotsas. Selle koosseisu kuulus ka toitlusminister Jaan Kriisa. Valitsus jätkas oma tööd sama aasta 26. oktoobrini.⁷⁵

26. oktoobri valitsusevahetuse taga oli suuresti rahulolematust Tõnissoni tegevusega. Sobiv ettekääne tema kukutamiseks leiti kui valitsus otsustas 44 silmapaistvale Vabadussõja väejuhile annetada normaaltaludest suuremad kinnistud. Teravaimat kriitikat sai otsus sotsialistidelt, kes seni valitsust toetanud olid. Nende rünnaku all astuski valitsus tagasi ning pärast peaaegu kolm nädalat kestnud valitsuskriisi kinnitas Asutav Kogu ametisse järgmise koosseisu, seekord Tööerakonna vähemusvalitsuse.⁷⁶ 1920. aasta 26. oktoobri valitsust juhtis peaminister Ants Piip, kellest põhiseaduse jõustumisel 21. detsembril 1920 sai riigivanem. Piibu valitsus oli viimane Asutava Kogu poolt ametisse kinnitatud valitsus. 28.-29. novembrini 1920 toimusid esimesed Riigikogu valimised ning 20. detsembril 1920 lõpetas Asutav Kogu oma tegevuse.⁷⁷

Tolle Asutava Kogu ajastu viimase valitsuse koosseisus asus tegutsema ka viimane toitlusminister, Eesti Tööerakonda kuulunud Peet Johanson. Minister Johanson sündis 21. veebruaril 1881 Viljandimaal. Ta sai oma esmase hariduse Viljandi

⁷⁴ Eesti ajalugu VI, lk 52.

⁷⁵ Valitud ja valitsenud, lk 149-150.

⁷⁶ Eesti ajalugu VI, lk 52.

⁷⁷ Valitud ja valitsenud, lk 151.

kihelkonnakoolis, mille lõpetas 1895. aastal ning hiljem täiendas end iseõppimise teel. Kõrgkooli Johanson teadaolevalt ei astunud.⁷⁸ Sajandivahetusel töötas Johanson Pärnu-Tallinna raudteevalitsuse kontoris ning hiljem ka mitmel pool jaamaülemana. Karjäär raudtee juures sai otsa ning aastad 1906-1913 veetis Johanson Riias Provodniku vabrikus kontoritööd tehes. 20. sajandi teise kümnendi teises pooles suundus Johanson põllumajandusse, rajades Türi lähedusse talu ning tegutsedes erinevates põllumeeste seltsides. Tänu aktiivsele tegevusele seltside eesotsas sai temast esmalt Järvamaa toituskomitee esimees ja edasi liikus ta juba suuremasse poliitikasse. Ta kuulus Maanõukogu ja Asutava Kogu koosseisu. Põllumehe taust rääkis tema kasuks 1920. aastal Ants Piibu valitsuses toitusministri ametikoha saamisel. Kahekümnendate teises pooles töötas rohke kontoritöö kogemusega Johanson Harju Maavalitsuses.⁷⁹

Esimene Riigikogu tuli esmakordselt kokku 4. jaanuaril 1921 Toompeal, kuid uut valitsust ei moodustatud päeva pealt. Nõnda jäi Piibu valitsus ametisse 25. jaanuarini 1921 ja vahetati siis välja juba esimese Riigikogu poolt ametisse kinnitatud valitsuse vastu. Tolle uue valitsuse riigivanemaks sai Põllumeeste Kogude ridadesse kuulunud Konstantin Päts. Valitsuse koosseisus ei olnud enam otseselt toitusministri ametikohta, küll aga määrati põllutööminister Bernhard Alexander Rostfeldt 26. jaanuaril toitusministri kohusetäitjaks. Sellesse ametisse jäi Rostfeldt sama aasta 1. oktoobrini, mil toitusministeerium lõplikult likvideeriti.⁸⁰ Ministeeriumi lagundamiseks moodustatud likvideerimiskomisjon jätkas oma tööd 31. detsembrini 1923.⁸¹

Eelnevalt kirja pandut kokku võttes näeme, et toitusministeeriumi pisut vähem kui kolmeaastase tegutsemisaja jooksul jõudis formaalselt ametis olla kokku kuus ministrit, neist viis ka realselt ministritööd teha, ning üks ministri kohusetäitja. Siinkohal on ülevaatlikkuse eesmärgil esitatud ka loetelu ministritest koos nende ametiaegadega.⁸²

1. Jaan Raamot 24.02.1918 – 06.02.1919

⁷⁸ Peet Johansonini teenistuskiri, 25.01.1921. – ERA.31.5.1052, l. 2.

⁷⁹ Eesti avalikud tegelased: Eluloolisi andmeid. Toim. R. Kleis. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts 1932, lk 66.

⁸⁰ Valitud ja valitsenud, lk 151-152.

⁸¹ Mis toitusministeerium tegi. – *Postimees* nr 109, 24.04.1926, lk 4.

⁸² Valitud ja valitsenud, lk 147-152.

2. Eduard Georg Aule 06.02.1919 – 08.05.1919
3. Theodor Pool 08.05.1919 – 18.11.1919 (ühendatud põllutöö- ja toitusministeeriumi minister)
4. Jaan Kriisa 18.11.1919 – 26.10.1920
5. Gustav Viard 28.07.1920 – 30.07.1920
6. Peet Johanson 26.10.1920 – 25.01.1921
7. Bernhard Alexander Rostfeldt 26.01.1921 – 01.10.1921 (ministri kohusetäitja)

Vaadates ministeeriumi isikkoosseisu dünaamikat, joonistub välja väga selge muster. 1918. aasta detsembris oli ministeeriumi palgalehel arvel 69 töötajat. Järgmistel kuudel näeme töötajate arvu sujuvat kasvu, kuni see saavutas septembris 1919 oma haripunkti – ministeeriumis oli siis palgal 137 inimest. Sealt alates hakkas ministeeriumi isikkoosseis taas sujuvalt vähenema, jäädes pikalt 110 kuni 120 inimese vahele. Uuesti langes töötajate arv alla 100 detsembris 1920 (99 inimest). Sealt edasi jätkus töötajate hulga vähenemine küllaltki kiiresti. Viimase palgalehe andmetel oli septembris 1921 likvideerimise eel ministeeriumi palgal 42 inimest.⁸³

Toitlusvaldkonnas hõivatud inimeste koguhulk oli aga märksa suurem. Kohalikul tasandil täitsid toitlusministeeriumi ülesandeid maakonna- ja linnavalitsuste juurde kuuluvad toitlusosakonnad. Maakondade toitlusosakondade ülesanne oli, esiteks, ära toita oma haldusalasse jäävate linnade elanikud ja maatamehed ning, teiseks, hankida toitaineid maakonnas paiknenud sõjaväeosadele. Samuti olid nad ministeeriumi otsuste elluviijad kohalikul tasandil ning pidid tollega pidevas infovahetuses püsima. Valla tasemel allusid toitlusministeeriumile vallavalitsused, mis oma toitlusküsimustega ise tegelesid.⁸⁴ Tallinna linna toitlusvalitsus tegutses autonoomselt, linnavalitsusest eraldi. Linnade toitlusosakondades pidid olema tingimata esindatud ka töölisel. Selle tingimuse olulisuse rõhutamine tulenes 1917. aastast saati õhus olnud revolutsioonilisest vaimsusest, mis muuhulgas rõhutas eeskätt vaesema rahvakihi kaasamise tähtsust.

⁸³ Toitlusministeeriumi ametnikkude ja teenijate palgalehed, 12.1918 – 09.1921 – ERA.66.10.81; ERA.66.10.82; ERA.66.10.83.

⁸⁴ Põllutöö- ja toitusministri ajutised määrused toitluskorralduse kohta, 27.11.1918. – *Riigi Teataja* 1918, nr 1, lk 8.

Linnades kuulusid sellesse kihti peaaesjalikult vabrikutöölised, keda siis ühiskonna arengusse toitlusosakonna töös kaasalöömisega panustama kutsuti.⁸⁵ Kui algul tegutsesid ministeeriumi juures ka omaette rekvisitsioonikomisjonid üheskoos maakondadesse saadetud rekvisitsioonivolinikega, siis Vabadussõja teises pooles need kaotati ja sõjaväe toitmine ning loomasöödaga varustamine, millega ministeeriumi rekvisitsioonikomisjonid sõjaväe varustusvalitsuse kõrval seni tegelenud olid, delegeeriti maakondlikele toitlusosakondadele. Sõjaväe varustusvalitsus jätkas oma tegevust ka pärast rekvisitsioonikomisjonide kaotamist.⁸⁶

Olgugi, et maakondlike toitlusosakondade näol oli tegemist maakonnaavalitsuste struktuuriüksustega, siis oli neil ka teatud omaalgatusõigus. Näiteks avaldas 1919. aasta jaanuaris Pärnu maakonna toitlusosakond initsiatiivi hakata ministeeriumi tarbeks kala kokku ostma, sest seda oli sealkandis rohkem kui ise tarbida jõuti. Kardeti, et muidu hakatakse kalavarusid hinna kergitamise eesmärgil varjama. Nõnda sai Tallinn märksa odavamalt kala kokku osta ning seda vastavalt vajadusele edasi vahendada. Kogu see ettevõtmine oli puhtalt Pärnu komitee idee ja teostus.⁸⁷

Ministeeriumisiselt katsetati tegutsemisperioodi jooksul erinevaid struktuurilahendusi. Algul koosnes ministeeriumi struktuur neljast osakonnast, millest igaihe eesotsas seisis osakonda ning selle tegevust koordineerides osakonnajuhataja. Osakonnajuhatajad ning ministeeriumi sekretär koos ministriga moodustasid alalise nõukogu. See süsteem seati sisse 1918. aasta 5. detsembril ning reorganiseeriti juba 1919. aasta alguses. Detsembris loodud osakonnad olid järgmised:

1. Vilja osakond – juhataja Joakim Puhk
2. Piima ja kala osakond – juhataja Woldemar Clement
3. Informatsiooni ja kontrolli osakond – juhataja Hugo Reinman
4. Statistika osakond (jagatud põllutööministeeriumiga) – juhataja Aleksander Oinas.

⁸⁵ Toitlusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 28.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 17.

⁸⁶ Toitlusministri korraldus, 24.01.1919. – ERA.19.1.5, l. 25.

⁸⁷ Pärnu maakonna toitlusosakond Toitlusministeeriumile, 20.01.1919. – ERA.1097.1.3871, l. 31.

Aleksander Oinas täitis lisaks veel ministeeriumi sekretäri rolli, kantselei ülemaks oli piima ja kala osakonna juhataja Woldemar Clement.⁸⁸

Osakonnajuhatajad ei olnud alati tingimata just põllundus- või toitluseksperdid. Juhtus ka seda, et prestiižse ametikoha tagasid helded annetused ministeeriumi tegevusse. Üheks selliseks näiteks on mõnda aega vilja osakonna juhatajana tegutsenud Joakim Puhk, kelle taust oli tegelikult hoopis kaubanduses ja puidutööstuses. Paljulapseline Puhkide perekond oli 20. sajandi algul tänu isa Jaak-Johann Puhki edukatele äriettevõtmistele jõukal järjel. Vana Puhk tegutses mitmel rindel, muuhulgas oli ta pidanud näiteks tikuvabrikut ja olnud tegev viljakaubanduses, kuni lõpuks jäi puidutööstuse juurde. Pärast isa surma 1917. aastal sai just Joakimist perekonnaettevõtte eestvedaja ning koos vendadega rahastas ta 1918.-1919. aastal toitlusministeeriumi tegevust Ajutisele Valitsusele laenu andes.⁸⁹

Nelja osakonna süsteem reorganiseeriti 1919. aasta algul. Ministeerium jagati kaheks peaaametkonnaks: korraldavaks ehk juhtivaks ametkonnaks ning tegelikuks kaubanduse ametkonnaks. Korraldava ametkonna alla kuulusid informatsiooni ja kontrolli osakond (tegutses kuni 01.02.1919) ning arvustiku osakond. Osakondade ülesandeks oli koguda teateid ja arvandmeid tagavarade, põllusaaduste rohkuse ning tarvituse kohta. Kaubanduse ametkonna all tegutsesid põllusaaduste ja kaubanduse, karja- ja kalaasjanduse ning arve- ja raamatupidamise osakond. Lisaks sellele kuulusid ministeeriumi juurde sekretariaat ühes Clementi juhitud kantselei, registratuuri ja arhiiviga ning põllutööministeeriumiga jagatud statistika osakond.⁹⁰

Kahe ministeeriumi jagatud statistika osakond jäi püsima peaaegu toitlusministeeriumi tegevuse lõpuni. Alles 1921. aasta 12. jaanuaril esitas toitlusministeerium vabariigi valitsusele sooviavalduse osakonna põllutööministeeriumi alla üleviimiseks. Osakonnas töötas tol hetkel 22 ametnikku, kellest 10 (seal hulgas osakonnajuhataja) kuulusid toitlusministeeriumi koosseisu ning 12 põllutööministeeriumi alla. Toitlusminister Peet

⁸⁸ Toitlusministeeriumi korraldus, 05.12.1918. – ERA.19.1.3, l. 24.

⁸⁹ Eesti ajalugu elulugudes, lk 128-129.

⁹⁰ Toitlusministeeriumi kodukord, 18.01.1919. – ERA.19.1.44, l. 12-13.

Johanson leidis, et kuna toitusministeerium ei kasuta statistika osakonna andmeid ning enamik osakonna tööst tuleb põllutööministeeriumist, oleks praktilisem osakond tervenisti sinna üle viia.⁹¹ Vabariigi valitsus kiitis ettepaneku juba samal päeval heaks ning nõnda kaotati statistika osakond toitusministeeriumi struktuuriüksuste hulgast.⁹²

Karja- ja kalaasjanduse osakond tegeles karjasaaduste tootmise ning kalatööstuse kontrollimisega. Osakond korraldas loomade, liha, piima, piimasaaduste ja kala sisseostmist ja sundvõtmist, samuti juurdevedu ning jaotamist. Ta kontrollis külmhoone ning ministeeriumile kuuluva Haabersti mõisa tegevust, korraldas loomade tapmist tapamajades ning liha jaotamist. Osakond hoolitses piima ja piimasaaduste toodangu tõstmise ning kalapüügi edendamise eest. Samuti pidas arvet kariloomade arvukuse ja kalapüügi mahtude üle.⁹³ Näiteks kuulusid osakonna juurde Kolga ja Saaremaa kalatööstused, samuti Haapsalu ning Tallinna omad. Tööstuste (tihti nimetati tööstuste piirkondi kalarajoonideks) juures olid ametis ministeeriumipoolsed juhatajad, kes tootmist koordineerisid ja kontrollisid. Rajoonid tekkisid ja kadusid, neid võidi liita ja lahutada, kuidas parasjagu otstarbekam tundus. 1920. aasta juuni lõpus kaotati nii Kolga kui Saaremaa kalarajoonid ning tehti ettepanek ka Haapsalu tööstuse kaotamiseks.⁹⁴ Sealne tootmine koondati Tallinna, kus võeti 4. novembril ministeeriumi karja- ja kalaasjanduse osakonna juurde ametisse kalatööstuse keskkoha juhataja (Tallinna tööstuse juhataja) põhipalgaga 1260 marka kuus.⁹⁵

Põllusaaduste ja kaubanduse osakonna ülesandeks oli vilja, kartulite ja loomatoidu arvele võtmine, seda ka vajadusel sundvõtmise teel. Osakond korraldas ainete ladudesse paigutamist ja tagavarade muretsemist ning hiljem nende tagavarade õiglast laialijaotamist. Olulisematest ülesannetest varustas osakond toiduainetega sõjaväge, linna- ja maaelanikke ning tegeles toiduainete hankimiseks välismaaga kauplemisega.⁹⁶

⁹¹ Toitusminister Vabariigi valitsusele, 12.01.1921. – ERA.31.3.15449, l. 1.

⁹² Riigisekretär toitusministrile, 13.01.1921. – ERA.31.3.15449, l. 3.

⁹³ Toitusministeeriumi kodukord, 18.01.1919. – ERA.19.1.44, l. 14-15.

⁹⁴ Toitusministeeriumi asjade valitseja Palganormeerimise komisjonile, 19.10.1920. – ERA.31.1.1461, l. 4.

⁹⁵ Toitusministri abi Palganormeerimise komisjonile, 09.1920. – ERA.31.1.1461, l. 3.

⁹⁶ Toitusministeeriumi kodukord, 18.01.1919. – ERA.19.1.44, l. 14.

Sekretariaat täitis puhtbürokratlikke ülesandeid ning tegeles infovahendamisega. Informatsiooni ja kontrolli osakond peamiselt kontrollis ja koordineeris kohalike toitusasutuste tegevust ning suhtles ajakirjandusega. Arvustiku osakonnas koguti arvulist materjali toidluse ja muu rahvamajandust puudutava üle. Seal organiseeriti ja töödeldi antud materjali tabelite, kaartide, diagrammide ja muu sellise koostamise eesmärgil.⁹⁷

Valitsuste ning ministrite vahetudes korraldati ministeeriumi struktuuri veelgi ümber. 1921. aasta 1. mail kui ministri kohuseid täitis Bernhard Alexander Rostfeldt, kinnitati ministeeriumi koosnemine kantseleist, kaubanduse osakonnast, ladude toimkonnast ning arve- ja keskraamatupidamise osakonnast. Võrreldes 1919. aastaga kui ministeerium tegutses sõjatingimustes oli karja- ja kalaasjanduse osakond 1921. aastaks oma tähtsuse kaotanud ning likvideeritud. Kala- ja karjasaaduste ostu-müügi koordineerimisega tegeles vajadusel kaubanduse osakond. Varem oli kaubanduse osakonnaga ühiselt tegutsenud ka põllusaaduste osakond, mille ülesanded anti nüüd üle ladude toimkonnale. Ladude toimkond, mida juhtis K. Pärn, tegeles peamiselt riiklike toitaine- ja viljavarude säilitamise ja jagamisega. 1921. aasta 1. mai seisuga kuulus ministeeriumi koosseisu 47 ametnikku.⁹⁸

Toitusministeeriumi juhtimisel tegutsesid mitmed allasutused. Sellisteks olid laod ja aidad, karja- ja kalaasjanduse osakonna all ka Tallinna tapamaja, külmhoone, piimaäri ning Haabersti mõis, kus hoiti ja toideti sõjaväes kasutatavaid loomi, ja juba eelpool mainitud Kalatööstuse keskus.⁹⁹

Pärast Vabadussõja lõppu, 3. veebruaril 1920, saadeti maakondadesse ministeeriumi otsuste täitmist kontrollima varustusvolinikud. Lisaks kontrollifunktsioonile oli neil

⁹⁷ Toitusministeeriumi kodukord, 18.01.1919. – ERA.19.1.44, l. 14, 16.

⁹⁸ Palganormeerimise komisjoni koosoleku protokoll, 02.04.1921. – ERA.31.3.15315, l. 2, 3.

⁹⁹ Ettekanded, aktid ja kirjavahetus Toitusministeeriumi allasutuste arvepidamise ja asjaajamise revideerimise kohta, 06.01.1919-31.12.1919. – ERA.66.16.130.

õigus ka administratiivkaristusi määrata.¹⁰⁰ Tähtsamad toiduained vabastati riigimonopoli alt ning kauplemine välismaailmaga muutus ajapikku üha vabamaks. Selle tulemusel hakkas kiiresti arenema eraettevõtlus, mis noores Eesti Vabariigis oli alles algfaasis. Kõik need muutused aitasid kaasa normaalolude taastamisele toitluses ning toitlusministeerium võis oma tegevuse lõpetada.

Otsus toitlusministeeriumi likvideerimiseks võeti Vabariigi Valitsuses vastu 15. juunil 1921. Likvideerimisprotsessi alustamise tähtajaks määrati sama aasta 1. oktoober. Toitlusministeerium oli oma eesmärgi täitnud ning selle likvideerimiseks loodi erikomisjon. Vabariigi Valitsuse otsusega 8. juunist 1921 kuulus komisjoni 4 liiget ja 25 ametnikku, seal hulgas ka talitaja ja uksehoidja. Sama otsuse järgi hakkas komisjon koosnema kahest osakonnast: kantseleist ning arve- ja keskraamatupidamise osakonnast.¹⁰¹ Likvideerimiskomisjonist sai alaliste liikmetega organ. Oma esindaja saatsid nii raha- (Olbrei), kaubandus-tööstus- (Hugo Prass) ja sõjaministeerium (alamkapten Tõnis Kurrikoff) kui ka Riigikontroll (Henno). Komisjoni esimeheks määrati Peeter Rebane.¹⁰²

Komisjoni peamiseks ülesandeks oli toitlusministeeriumi juures asuvate kaupade realiseerimine ning lõpparuandluse koostamine. Komisjon võttis 1. oktoobril 1921 ministeeriumilt üle 14 562 000 marga väärtuses kaupu ning järgneva kuue kuu jooksul õnnestus need maha müüa 15 451 000 marga eest. Lõpparuande koostamiseks materjali kokkupanemine osutus keerukaks ülesandeks, sest selle tarbeks tuli võrrelda arveid teiste asutustega ning kõik 1918. aastast alates kauba- ja laoraamatutesse tehtud sissekanded läbi töötada. Kokku oli toitlusministeeriumis arvel olnud üle 140 erineva kaubaartikli ja toitaine. Arvepidamine oli tasakaalust väljas olnud juba ministeeriumi algaegadest peale ning seetõttu ei saanud komisjon läbikäigu kohta selget pilti. Puudujääke oli arvete läbiviimisel ning kaupade edasiarvestamisel, mõned ained olid laoraamatutesse sisse kantud täiesti alusetult. Selgus, et ministeeriumil oli eraisikute käest jäänud sisse nõudmata kolme miljoni marga väärtuses toitaineid/kaupu ning

¹⁰⁰ Toitlusministeerium sõjaministeeriumile, 04.02.1920. – ERA.19.1.546, l. 14.

¹⁰¹ Vabariigi Valitsuse otsus, 08.06.1921. – ERA.31.3.15450, l. 6.

¹⁰² Toitlusministeeriumi likvideerimiskomisjoni koosoleku protokoll, 02.11.1921. – ERA.73.1.174, l. 6.

eraasutused võlgnesid ministeeriumile kaks miljonit marka. Sellele vaatamata leidis komisjon, et ministeeriumi operatsioonilises tegevuses kuritarvitusi ilmsiks ei tulnud. Möödalaskmisi seletati erakorraliste oludega, milles ministeerium töötama pidi.¹⁰³

Likvideerimisprotsessi ajaks anti toitlusministeeriumi senised õigused üle kaubandus- ja tööstusministeeriumile, millele allutati ka likvideerimiskomisjon. Kõik kunagise toitlusministeeriumi ülesanded delegeeriti sujuvalt teistele institutsioonidele. Komisjon tegeles ministeeriumi likvideerimisega üle kahe aasta, kuni 1923. aasta 31. detsembriks aruandluse koostamisega lõpule jõuti.¹⁰⁴

Protsessi pikaajalisust selgitas komisjon asjaoluga, et lao- ja kaubaraamatute läbitöötamine ja võrdlemine osutus oodatust palju mahukamaks tööks. Seda seepärast, et ministeeriumi tegutsemise ajal neid kordagi ei võrreldud. Probleeme tekitas ka dokumentatsiooni lünklikkus. Suur hulk toiduainete väljaandmist tõendavaid dokumente ja kirjavahetust 1918.-1919. aastast puudus sootuks. Pidevad väljasõidud kohtadele võlgade väljanõudmiseks tõkestasid likvideerimisprotsessi. Lõpptulemusena suutis aga likvideerimiskomisjon pea kõik võlad sisse nõuda ja ka ministeeriumil endal kaelas olnud võlad ära maksta. Järele jäid vaid võlad Riigi Kaubaagentuuri ja Välisministeeriumiga, kes arved hiljem omavahel ära õiendasid.¹⁰⁵

¹⁰³ Toitlusministeeriumi lõpuaruande seletuskiri, 15.12.1923. – ERA.19.1.535, l. 92-93.

¹⁰⁴ Mis toitlusministeerium tegi. – *Postimees* nr 109, 24.04.1926, lk 4.

¹⁰⁵ Toitlusministeeriumi lõpuaruande seletuskiri, 15.12.1923. – ERA.19.1.535, l. 93-94, 96.

3. TOITLUSMINISTEERIUMI TEGEVUS JA ROLL TOITLUSOLUDE KUJUNDAMISEL

Enne veel kui Vabadussõda algas ja eestlaste oma sõjaväe ning tsiviilelanikkonna varustamise küsimusega tegelema hakati, tuli põllutöö- ja toitlusministeeriumil olude sunnil tegeleda hoopis taganevate Saksa sõjaväelaste toitmise küsimusega. Saksa riigivoliniku August Winnigiga lepidi 19. novembril kokku, et üheskoos sõjaväeasutustega hoolitsetakse sõdurite korterite ja moonade eest, kasutades selleks juba ladudes olevaid tagavarasid. Kõik eestlaste kohalikud toitlusasutused ei olnud tolleks hetkeks veel töösse rakendatud ning kontrollimehhanismide puudumise tõttu lubati sakslastel vabalt kaeru, heinu ja õlgi osta. Küll aga keelati neil leivavilja omal käel muretsemine. Seda jagati normi alusel intendantuurist või võimalusel ka juba eestlaste poolt ülevõetud piirkondades järjest tegutsema asunud kohalikest toitlusasutustest.¹⁰⁶

Teame, et majandusolukord oli võimu vahetumise ajal kehv. Nüüd, kus järjest omavalitused ja ühes nendega kohalikud toitlusasutused sakslastelt üle võeti, avanes eestlastel viimaks võimalus taas ise asja organiseerima asuda. Oli väga selge, et kriisist väljatulekuks nõuab toitlusolukord riigipoolset koordineerimist ning reeglistamist, lähtudes elanikkonna ja sõjaväe vajaduste rahuldamisest, mitte müüdava toodangu pealt kasumi teenimisest.

Toitlusministeeriumi peamiseks ülesandeks, nagu seda ka ministeeriumi kodukorras nimetati, oligi sõjaväe, linna- ja maarahva varustamine igasuguste toiduainete ja loomatoiduga.¹⁰⁷ Sellele lisaks oli toitlusministeeriumi õlul algul ka sõjas viga saanute ning sõjapõgenike toitmine. Pärast seltside ja ühingute liidu Ühistöö loomist 1918. aasta lõpus käis vigastatute ning põgenike toitmine aga juba läbi selle organisatsiooni. Ühistööl paluti sealt alates Ajutise Valitsuse kulul haavatute toitluspunkti ülalpidamiseks igapäevaselt toiduaineid välja anda.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Toitlusministeeriumi Ajakirjanduse Büroole, 25.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 9.

¹⁰⁷ Toitlusministeeriumi kodukord, 18.01.1919. – ERA.19.1.44, l. 12.

¹⁰⁸ Toitlusminister Tallinna linna toitlusvalitsusele, 13.12.1918 - ERA.19.1.13, l. 140.

Järgnevalt tuleb eraldi alapeatükkides juttu tootlusministeeriumi tegevusest Eesti sõjaväe ning tsiviilelanikkonna varustamisel vilja, liha ja lihasaaduste, piima ja piimatoodete ning loomatoidu ja heintega. Kuna võrreldes muude artiklitega ühiskonna kartuliga varustamisel samaväärselt suuri probleeme ei esinenud, siis seda eraldi ei käsitleta. Esmatarbekaupade hankimiseks tegeles tootlusministeerium teatud määral ka kaubandusküsimustega, eriti välismaalt toitainete hankimisega, mis loogiliselt võttes oleks võinud kuuluda pigem kaubandusministeeriumi tegevusvaldkonda. Sellest tulenevalt vaadeldaksegi eraldi ka tootlusministeeriumi rolli Vabadussõja-aegse (toidu)kaubanduse kujundamisel.

3.1. Sõjaväe ja tsiviilelanikkonna varustamine viljaga

Ministeeriumi tegevuse üheks peamiseks eesmärgiks oli toiduainete varude täiendamine. Esimesena kerkis selles vallas üles viljaküsimus. Paar nädalat enne Vabadussõja algust, 14. novembril 1918, avaldas minister Raamot üleskutse põllumeestele andmaks valitsusele vabatahtlikku viljaabi. Usuti, et kui põllumeestele selgitada, mis tarbeks vilja tarvis on ja et ministeerium selle eest lubatud raha kindlasti ära maksab, siis on nad parema meelega valmis osa saagist Tallinna saatma ning viljakogumine võtab hoo üles. Külvipinna igalt tiinult paluti põllumeestel Tallinna saata kolm puuda vilja. Vili pidi kohalikes raudteejaamades kokku kogutama ning sealt Tallinna edasi veetama, kus vilja pealt saadav raha valla esindajatele välja makstakse. Üleskutses määrati kindlaks viljahind raudteejaamades (15 marka rukki ja nisu puud, 13 marka kaera ja odra puud) ning lubati olenemata viljahinna tõstmisest leivahind Tallinnas samaks jätta, kuna varem olevat vilja ja leiva hinna vahekord ebaõiglane olnud. Selles samas üleskutses viidati ka võimalusele saada tulevikus vajaduse korral viljaabi Ameerika Ühendriikidest ning Inglismaalt.¹⁰⁹ Kõigile, kel Saksa okupatsioonivägede poolt rekvireeritud põllusaaduste ja loomade eest raha saamata jäänud oli, lubati õiglased tasud ära maksta. Inimesi kutsuti üles oma kahjustest vallavalitsustele teada andma, et need saaks

¹⁰⁹ Põllutöö- ja tootlusministri üleskutse „Leiba linnadele ja rahvale“, 14.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 1.

kaebused üle vaadata ning andmed toitusministeeriumile lõplike otsuste tegemiseks ning kahjutasude väljamaksmiseks edastada.¹¹⁰

Viljavarude suurus oli Vabadussõja alguseks maakonniti väga erinev. Olukorrast ülevaate saamiseks olid Eesti riigi toitusasutuste esindajate 28. novembri nõupidamisele teiste hulgas kohale kutsutud ka kõigi maakondade esindajad. Koosoleku protokollist selgub, et Harjumaal läks suur osa viljatagavarast oma maatameeste toitmiseks, kuid maakond suutis Tallinna toetada kartuliga, mille Saksa okupatsioonivõimud olid maakonna pealt juba kokku kogunud. Läänemaal oli olukord üleüldiselt kehv, kuna vihmase ilma ja sõjaväe laastamistöö tulemusel olid nii tali- kui suviviljasaak tol aastal kesisevõitu olnud ning ministeeriumile saatmiseks mingisuguseid varusid polnud. Samamoodi tunti seal suurt puudust kartulist, mis oli külma ja niiske ilma tõttu ära mädanenud. Hoopis parem olukord valitses Järvemaal, kus suudeti oma inimesed ära toita ja paarsada tuhat puuda kartuleid ning ligi 40 000 puuda vilja välja anda. Virumaa rannaalad olid Saksa võimude ja lahkuvate vägede poolt viljast tühjaks tehtud, kuid lõunapoolsete valdade viljaga suudeti end ära toita ning toetada ka Tallinna, Tartut ja Narvat. Kartuli poolest oli Virumaa tegelikult kogu Eesti rikkaim maakond. Neil oli võimalik välja viia ligi kolm miljonit puuda kartuleid. Viljandi- ja Tartumaa olukord oli üleüldiselt üsna hea ning hinnanguliselt võis kumbki maakond ära anda vähemalt 250 000 puuda leivavilja, Tartumaa rohkemgi. Samamoodi said kartulit välja anda nii Viljandimaa kui ka Tartumaa. Võru-, Saare- ja Pärnumaa kohta novembrist 1918 täpsed andmed puuduvad – Võru- ning Saaremaa esindajad ei osalenud nõupidamisel ning Pärnumaal tegeleti alles andmete kogumisega.¹¹¹

Detsembris käis Pärnumaal toitusministeeriumi volinik eesmärgiga ka sealsetes kohalikes toitusoludes selgusele jõuda ning Tallinna viimiseks vilja hankida. Selgus, et vilja sundvõtmise teated olid seal küll laiali saadetud, kuid polnud teada, kui palju vilja selle ettevõtmise tulemusel võiks saada. Kindlaid andmeid varude kohta ei olnud ka kohapeal, loodeti vaid, et hoolimata väga kehvast viljasaagist suudetakse alevi ja linn

¹¹⁰ Põllutöö- ja toitusministeeriumi teadaanne, 30.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 18.

¹¹¹ Toitusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 28.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 15-16.

ära toita ning täita kohustus Rahvaväe varustamisel. Pärast Pärnu maakonnavalitsuse mitmekordset konsulteerimist toitusministeeriumiga määrati maatameeste toidunormiks kakskümmend naela rukist ning viis naela otra kuus. Samasugune norm kehtis ka teistes maakondades. Esialgu tuli inimestele kätte jagada nelja kuu vili. Leivavilja ülejääki ei olnud maakonnas selliste normi juures loota, kartulit ja kaeru usuti pärast toiduabi väljaandmist mõõdukalt ülejäävat.¹¹²

Novembrikuisel nõupidamisel tõsteti olulise probleemina esile viljaga hangeldamine. Jaan Raamot otsustas selle vastu tõsiselt võitlema asuda. Inimestele oli vaja garanteerida leivanormi täitmine ning mitte lasta tõusta leiva hinnal üle 40 kopika naelast, siis puudus hangeldamiseks tarvidus – kui hind turul oli soodne ei olnud hangeldajatel kliente.¹¹³ Okupatsioonivõimude rekvisitsioonidest pääsenuna oli tavainimeste päevaseks leivanormiks määratud pool naela ning raske töö tegijatele ja sõjaväelastele terve nael. Päevas kulus seega keskmiselt $\frac{3}{4}$ naela leiba inimese kohta. Sellest tulenevalt arvutati, et järgmise lõikuseni vajasisid Tallinn ja Narva 750 000 puuda leiba ning olenemata olukorra hetkelisest kergenenemisest ei olnud ministeeriumil selliseid tagavarasid paraku kuskilt võtta. Vabatahtliku viljaandmisega oli püütud sundvõtmist vältida, kuid kuna see ei andnud vajalikke tulemusi, siis pärast pikki arutelusid ning kaalumist näis, et toitusministeeriumil ei jää midagi muud üle kui omakorda rekvireerida. Ministeeriumi nõukogu otsustaski tagavarade täiendamiseks ja suuremate linnade (Tallinn, Tartu, Narva) toitmiseks kahekordse vilja sundvõtmise kasuks. Minister Jaan Raamot soovis algul vilja rekvisitsiooni kolm korda läbi viia – detsembris, jaanuaris ja veebruaris. Ta arvas ka, et võetavad kogused peaks jääma maakondade enda otsustada. See variant heideti nõukogu poolt arutelu käigus siiski kõrvale. Leiti, et säärane võtmine jääks liialt venima ning ei annaks loodetud efekti.¹¹⁴

Lisaks vilja Tallinna poole teele panemisele pidid maakonnad esmajoones suutma oma maatamehed ära toita. Seega otsustati esimese rekvisitsiooni käigus võtta kolm puuda

¹¹² Pärnu maakonnavalitsus toitusministeeriumile, 20.12.1918. – ERA.19.1.13, l. 61; Toitusministeerium Ajakirjanduse büroole, 03.01.1919. – ERA.19.1.5, l. 1.

¹¹³ Toitusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 30.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 14

¹¹⁴ Toitusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 28.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 16.

leivavilja külvipinna iga tiinu pealt, nagu seda oli algul proovitud teha vabatahtliku viljaandmise puhulgi. Samamoodi jäid muutumatuks vilja kokkuostuhinnad. Sundvõtmise ajal maksti rukki ja nisu eest endiselt 15 marka ning odra ja kaera eest 13 marka puudast.¹¹⁵ Rekvisitsiooni käsk kehtestati ühetaoliselt kõigis maakondades, alles teise sundvõtmise teostamisel lubati arvesse võtta maakondlikke majanduslikke eripärasid ning maksevõimet. Korduvalt rõhutati, et otsuse elluviimist tuleb parima tulemuse saavutamiseks jälgida kindlakäeliselt ning nõudlikult. Selleks saadeti maakondadesse rekvisitsiooni korraldama ministeeriumi volinikud. Mingeid konkreetseid sunnivahendeid tol korral veel ei kehtestatud. Esimese sundvõtmise lõputähtajaks määrati 15. detsember 1918. Teisel korral võetavate koguste üle otsustamiseks määrati uus koosolek sama aasta 20. detsembriks. Kirja pandi üksnes, et teine sundvõtt peab olema läbi viidud 15. jaanuariks.¹¹⁶

Nagu öeldud, kehtis rekvireerimisotsus üle Eesti, kuid nagu tavaliselt ikka, on igal reeglil vähemalt üks erand. Seekord oli tolleks erandiks Läänemaa, mille kohta võeti tulenevalt tema äärmiselt kehvast majandusolukorrast vastu erietsus. Läänemaa ülesandeks pandi nõupidamise otsusega ära toita Haapsalu linn ja oma maatainimesed ning lisaks sellele saata ministeeriumile 15. detsembriks kogu maakonna pealt kokku 30 000 puuda vilja, mida oli koguseliselt kõvasti vähem kui tulnuks saata kolm puuda vilja maakonna iga külviini pealt.¹¹⁷

12. detsembril ministeeriumist ajakirjanduse büroole saadetud teates kirjeldatakse kuivõrd visalt viljakogumine edeneb. Kahe nädala jooksul peale rekvireerimisotsuse vastuvõtmist õnnestus maakondadest kokku koguda 3870 puuda rukist, 4066 puuda otra, 3354 puuda kaeru ning 7 puuda nisu. Pärnu-, Tartu- ja Võrumaa ei olnud selleks hetkeks suutnud veel midagi rekvireerida. Tõsi, seda selgitati asjaoluga, et neis maakondades võeti valitsus sakslastelt üle märksa hiljem kui ülejäänutes, kuid üldpilt oli mõtlemapanev.¹¹⁸

¹¹⁵ Toitlusministeerium Pärnu maakonna valitsuse toitlusosakonnale, 12.1918. – ERA.1097.1.3871, l. 5.

¹¹⁶ Toitlusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 28.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 16.

¹¹⁷ Toitlusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 28.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 16.

¹¹⁸ Toitlusministeerium Ajakirjanduse büroole, 12.12.1918. – ERA.19.1.3, l. 39.

Seoses rekvireerimise ning viljavarude täiendamisega oli eriti just Vabadussõja algul ministeeriumi üheks südameasjaks võitlus viinapõletuse vastu, sest viinatootmist käsitleti toiduressursi raiskamisena ning ühest küljest just selle tõttu kogunes rekvisitsioonivili eriti visalt. 7. detsembril 1918 teataski Ajutine Valitsus otsusest viinapõletamine ning põletusviina ja piiritusega kauplemine keelata. Piiritust lubati müüa üksnes apteekides arstitõendi alusel. Otsuse järgimise kontrollimiseks moodustati 1918. aasta detsembri alguses kontrolliosakonna juurde eraldi nõukogu, mis korraldas viinapõletuse vastu võitlemist ülemaaliselt. Kohalikul tasandil moodustati maakonnavalitsuste juurde alalised komisjonid, kes kogusid teateid oma haldusüksuse piires ning kelle kätte tuli saata kõik kaebused. Läbiotsimiste ning arreteerimiste tarbeks rajati Kaitseliidu lendsalgad. Tegevus oli aktiivne ja mingil määral ka edukas. Aktsiooni edukusele aitas kindlasti kaasa ministri otsuse juurde lisatud klausel, mille alusel salaviinapõletajate ülesandjad said tasuta poole süüdlaselt konfiskeeritud viljast ning kartulist ja ühe kuuendiku tema muust materiaalsest varast, teine pool vilja/kartulit läks ministeeriumi kassasse. See suurendas pealekaebuste hulka, sest keerulisel ajal olid inimesed sunnitud mõtlema eeskätt enda äraelamise, mitte niivõrd heanaaberlike suhete hoidmise peale. Ühe näitena viinapõletuse vastasest tegevusest avastati 14. detsembril 1918 Hellamaa külas kaks viinavabrikut ühes nelja mehega. Kõik talumehed toimetati Tallinna ning mõisteti 3-5 aastaks ühiskondlikult kasulikule tööle (teise karistusvariandina nägi seadus ette rahatrahvi 1000-25 000 marka), asja eestvedaja aga suisa vangi. Loomulikult võeti ära ka kogu viinaajamiseks vajalik aparatuur, nagu see oli 7. detsembri otsuses sätestatud.¹¹⁹ Viinapõletajate karistamise teel ministeeriumi aitadesse kogunenud viljahulk ei olnud kuigivõrd suur, kuid väärib sõjaoludes siiski mainimist. Olulisem oli, et range viinapõletusvastase poliitika ning karistusmeetmete rakendamine hoidis ära puskariajamise potentsiaalselt veelgi suurema leviku ning toiduainete raiskamise.

¹¹⁹ Ajutise valitsuse määrus viinapõletamise ja põletisviinaga kauplemise kohta, 07.12.1918. – ERA.19.1.1, l. 15; Toitlusministeerium Ajakirjanduse büroole, 17.12.1918. – ERA.19.1.3, l. 43.

13. detsembri avaldati määrus leivavilja müügi kohta Riigi Teatajas kõigile lugemiseks. Sellega sätestati, et leivavilja – rukki, nisu, odra, kaera – ja nende saaduste eramüük on keelatud. Leivavilja ostu ainuõigus oli toitusministeeriumil ja talle alluvatel kohalike omavalitsuste toitusasutustel, mis ostsid vilja kindlaksmääratud rekvisitsiooni-hindadega. Herneste, ubade, tatra ning läätsede müük jäi vabaks. Kõik Saksa okupatsioonivalitsuse ja igasugu teiste asutuste poolt välja antud leivavilja müügi load kaotasid selle määrusega kehtivuse.¹²⁰

Rekvireerimise vaimus ilmus 11. detsembri Riigi Teatajas ka lühike määrus veskite kohta. Veskite tegevus tunnistati vabaks, kuid möldritel keelati jahvatamise eest viljas tasu võtta. Viljajahvatuse eest veskile tasutava summa määramine jäeti vallavalitsuste otsustada, kuna just omavalitsusorganid peaksid oskama kõige paremini kohalikke tingimusi arvestada.¹²¹

Kuna sõjategevus kandus järgmistel kuudel Eesti territooriumile, siis ei suudetudki vilja sundvõtmise tähtaegadest ega ka kogustest kinni pidada. Kõige raskemaks osutus toidu poole pealt 1919. aasta veebruar. Jaanuaris oli toitusministeerium sunnitud päevast leivanormi poolelt naelalt 140 grammini vähendama. Samamoodi oldi sunnitud halvendama linnade ja väeosade varustamiseks kasutatava leiva kvaliteeti.¹²² Tallinnas tol perioodil valmistatud leib sisaldas 30% rukkijahu ning 70% kaera- ja odrajahu.¹²³ Oli selge, et rekvireerimisega tuleb senisest aktiivsemalt jätkata.

Kui esmaseks mureks oli toiduvili, siis mida kevade poole, seda tõsisemalt kerkis üles küsimus seemneviljast. Kaitsmaks seemneviljavaru hävinemise eest, andis toitusminister 3. jaanuaril 1919 teada, et seemnevilja võib Tallinnasse saata. Kõik sellised saadetised tuli kohalikus omavalitsuses registreerida ning toitusministeeriumi nimel teele panna. Vilja hoiustati kindla tasu eest ministeeriumi ladudes. Kui aga saatjal oma laoruumid olemas olid, võis vilja toitusministeeriumi kontrolli all ka sinna

¹²⁰ Ajutise valitsuse määrus leivavilja müügi kohta, 13.12.1918. – *Riigi Teataja* 1918, nr 7, lk 2.

¹²¹ Ajutise Valitsuse määrus veskite kohta, 11.12.1918. – *Riigi Teataja* 1918, nr 6, lk 3.

¹²² Valge. Lahtirakendamine, lk 106.

¹²³ Toitusministri teadaanne, 18.01.1919. – ERA.19.1.5, l. 20.

ladustada. Kotid tuli tähistada omaniku nime ja aadressi ning vilja sordi ja kaaluga. Hoiustamisega kaasnes oluline klausel, et leivavilja äärmisel puudusel võib toitusministeerium selleks kindla hinna eest enda juures hoiustatavat seemnevilja kasutada.¹²⁴ Just viimane klausel oli kogu teadaande juures olulisim, sest tähendas, et ministeeriumil oli tõelise hädaolukorra saabudes vähemalt mingi viljavaru olemas, mida võis vajadusel talumeestega läbi rääkimata tarvitada.

11. jaanuaril toimunud suurel toitusasutuste esindajate koosolekul vilja ja rekvisitsioonide temaatikat ei puudutatud, küll aga andis minister 24. jaanuaril välja korralduse, milles selgitas 1918. aasta lõpus tehtud otsuste ning kasutatud meetmete tagamaid. Minister palus kõigil volinikel, kellele detsembris oli antud ülesanne loomade, vilja, kartulite ja heinte ning põhu rekviireerimist korraldada, oma tegevus 1. veebruariks lõpetada ning asjaajamine kohalikele ametnikele edasi anda. Maakonnaavalitsused olid kohustatud need seni volinike vastutusalasse kuulunud ülesanded üle võtma. Keerukatest sõjaoludest tulenevalt pidas toitusministeerium siiski oluliseks saata igaks juhuks maakonnaavalitsuste tööd kontrollima ka oma usaldusisikud.¹²⁵

Kuu aega pärast esmast teadet seemnevilja hoiustamise kohta, 11. veebruaril 1919, pöördus toitusministeeriumi poole põllutööministeerium, kes plaanis võtta tarvitusele abinõud, et kõik seni söötis seisnud põllud saaks uuesti ülesharitud ning täiskülvatud. Selleks küsiti toitusministeeriumilt külvivilja: 20 000 puuda kaeru, 15 000 puuda otra ning 7000 puuda põldherneid, mille toitusministeerium küsijatele oma väikestest varudest eraldas. Kuna aga ministeeriumi varud olid ilmselgelt liiga väikesed, et ainuüksi nende toel toime tulla, siis suunati pilk seemnevilja hankimiseks edaspidi piiri taha, eeskätt just Skandinaaviasse ja Ameerikasse.¹²⁶

Taanist muretseti seemneks 1267 tonni rukist ja 716 tonni kaeru. Kuna aga saadeti jõudis kohale alles juunis, oli seemneviljaks kasutatud loomatoiduks ette nähtud vilja

¹²⁴ Toitusministri teadaanne, 05.01.1919. – ERA.19.1.48, nummerdamata.

¹²⁵ Toitusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 11.01.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata; Toitusministri korraldus, 24.01.1919. – ERA.19.1.5, l. 25.

¹²⁶ Põllutööministeerium toitusministrile, 11.02. 1919. – ERA.19.1.48, nummerdamata.

ning Taanist toodud vili läks seetõttu osaliselt loomatoiduks. Vili jagati põllumeestele kindla hinnaga kohalike omavalitsuste kaudu laiali ning eeldati, et sügisel pärast lõikust tagastavad nad saaduga samaväärse koguse. Seemnevilja ost ja müük siseturul lasti 1919. aasta kevadel vabaks, kuid seda vaid neile põlluharijatele, kel olid kõik rekvisitsioonikohustused riigi ees täidetud. Seega oli jõukamatel talupidajatel, kel oma seemnevili otsa oli saanud, võimalik seda vaba turu tingimustes osta, ootamata välismaalt tulevat abi. See süsteem toimis muidugi senikaua kuni müüjaid oli.¹²⁷

Järgmistel päevadel (12.–13.02) toimunud toitlusasutuste esindajate koosolekul seemnevilja kogumisest ei kõneldud, samas esitas ministeeriumi esindaja Woldemar Clement aruande rekvisitsioonide senise käigu kohta. 13. novembrist 1918 kuni 10. veebruarini 1919 koguti vabariigi peale kokku 187 467 puuda teravilja, mis oli kõigest 20% rekvisitsiooni teel saada loodetust. Sellest valdava enamiku moodustas kaer – 108 689 puuda. Kõige vähem, üksnes 2156 puuda, koguti nisu. Otra rekvireeriti 40 589 ning rukist 36 091 puuda. Maakondadest oli edetabeli tipus Viljandimaa, kus kokku koguti 114 622 puuda vilja, mis moodustas ligikaudu 60% vabariigi peale saadu kogumahust. Koguse poolest järgmine oli Järvamaa, kus rekvireeritud 32 255 puuda teravilja moodustas kõigest 28% Viljandimaa antud kogusest. Saaremaal rekvisitsioone ei korraldatudki, pigem tuli sinna mandrilt teravilja juurde vedada. Ülejäänud maakondadest saabus Tallinnasse kõige vähem rekvisitsioonivilja Läänemaalt, mille kohta oli vastu võetud erietsus. Sellest olenemata, erietsuse kohaselt pidi Läänemaa ministeeriumi poole teele panema 30 000 puuda teravilja, aga reaalsuses jõudis sinna üksnes 845 puuda. Võib öelda, et rekvisitsioon oma senisel kujul ei olnud piisavalt efektiivne ega andnud soovitud tulemusi. Tuli hakata otsima lahendusi, kuidas viljavõtmist tõhustada.¹²⁸ Seda eriti kuna arvutades kokku sõjaväelaste aastaseks toitmiseks vajaliku viljakoguse tundus ministeeriumile, et sellist hulka teravilja ei õnnestu kokku koguda isegi välisabi toel.

¹²⁷ Eesti Vabadussõda II, lk 35.

¹²⁸ Toitlusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 12.-13.02.1919. – ERA.19.1.40, l. 9.

Sõdurite toidunormid võeti põhjalikult arutlusele. Toitlusministeeriumi esindaja tegi ettepaneku vähendada päevane leivanorm 1½ naelalt 1¼ naelale. Nii loodeti aasta peale hea hulk vilja kokku hoida. Usuti, et leivanormi vähendamine on võimalik, sest sõjategevus oli vaikselt jäänud ning sõjavägi seisis paigal, kulutamata samal määral energiat nagu ta teeks lahinguolukorras. Selline seisukohavõtt tekitas loomulikult vaidlusi. Koosolekul viibinud tundsid huvi, kas sellise ettepaneku tegemisel on küsitud ka arstlikku arvamust või põhineb kava ametnike äranägemisel. Toitlusministeeriumi esindaja leidis, et erakordsetes oludes on sõjaväed ikka ja alati pidanud väiksema toidumääraga hakkama saama. Arutelu käigus toodi aga välja, et Eesti sõjaväe toidunormid on niikuinii madalamad kui seda olid olnud Saksa okupatsiooniväes ning mitte kõrgemad kui endises Vene armees. Lõplikult ei võetud tol koosolekul sel teemal mingit otsust vastu. Jäädi ootama, et ministeerium ühise seisukoha kujundamiseks varustusvalitsusega läbirääkimistesse astuks.¹²⁹

Samal nõupidamisel tõdesid maakondade esindajad, et maal on tegelikult veel vilja mida saaks rekvireerida, ilma et see majapidamisi väga tugevalt kahjustaks. Nagu eelnevast näha võis, siis ei olnud eelmine rekvireerimislaine oma eesmärgi täitnud. Maakondade esindajate sõnul tulenes see sellest, et karistuste puudumisel olid põllumehed hakanud sunnivõtmiste taustal oma viljatagavarasid varjama ning andsid välja nii vähe kui võimalik. Koosolekul püüti saavutada üksmeel rekvisitsiooni läbiviimise korra osas. Seati kahtluse alla viljavõtmine tiinude pealt, soovitati anda otsustus maakondade toitlusosakondade kätte, kes tundsid kohalikke olusid ning teadsid üsna hästi, kui palju üks või teine põld saaki andis ning kust seega rohkem rekvireerida võis. Soovitati rakendada karistussüsteem nende tarbeks, kes viljaandmisest mööda hiilivad. Siiani oli olnud väga lihtne rekvisitsiooni käske mitte täita, sest sellel ei olnud mingit konkreetset tagajärge.¹³⁰

Uue rekvireerimisviisi kohta võeti vastu otsus, et esiteks tuleb viljavõtmine võimalikult kiiresti läbi viia ning teiseks peavad maakonna toitlusosakonnad ise hindama, kui palju

¹²⁹ Toitlusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 12.-13.02.1919. – ERA.19.1.40, l. 10.

¹³⁰ Toitlusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 12.-13.02.1919. – ERA.19.1.40, l. 11.

igast talust võtta võib. Toitlusosakonnad pidid iga valla keskmise lõikuse suuruse kindlaks määrama, sellest keskmisest seemne, majapidamises tarvitatava ning seni rekvireeritu maha arvama ning saadud ülejäägi uuesti rekvireerimiseks arvele võtma. Käsu eirajaid pidi karistatama trahvidega. Inimeste ning loomade toidunormide määratlemiseks (majapidamises tarvitatava kalkuleerimiseks) moodustati komisjon, mis otsustas, et põllumees vajab 7 puuda vilja aastas hinge kohta, maatamehed aga saavad $\frac{3}{4}$ naela leiba päevas ehk 16 naela jahu kuus. Lastele ja kergema töö tegijatele määrati normiks $\frac{1}{3}$ naela leiba päevas ehk 12 naela jahu kuus.¹³¹

Veel tulid arutluse alla rekvisitsiooni teel võetavate toiduainete (sealhulgas nii vili kui liha, piim ja muu) hinnad ning kogumiskohad. Ministeeriumisse jõudis hulgaliselt kaebusi, milles nenditi, et rekvisitsioonihinnad on liiga madalad ning ei vasta tootmiskuludele. Sõjaväe varustusvalitsuse teatel oli määratud hindadega rekvisitsioone väga keeruline läbi viia. Olenemata kindlaks määratud liha hindadest esitavat mõned maakondade toitlusosakonnad (täpsustamata millised) arveid kokkulepitust kaks korda suurematele summadele. Samamoodi leidvat mõned maakonnad ka vilja ja piimasaaduste eest makstavad hinnad liialt madalad olevat ning soovitavat neid tõsta. Neile protestidele ja arvamustele tuginedes pakkus ministeerium välja, et tuleks moodustada 5–7-liikmeline komisjon, kes kõik rekvisitsioonihinnad üksikasjalikult üle vaataks ning vajadusel ministeeriumile korrektuurid esitaks. Samamoodi leiti, et kohalikul tasandil tuleks üle vaadata ka vabamüügis olevate kaupade hinnad ning vajaduse korral needki normeerida. Koheselt mitte Tallinna edasisaadetavate kaupade ladustamiseks hoiuruumide leidmine jäi samuti kohalike toitlusosakondade ülesandeks.¹³²

Ministeeriumi sellised ettepanekud kutsusid koosolekul osalenute seas esile nurinat. Leiti, et rekvisitsioonihindade tõstmine mitu kuud pärast protsessi algust vähendaks valitsuse usaldusväarsust ning pigem tuleks tegeleda hindade korraldamisega. See tähendab, et tuleks selgitada, mille alusel hinnad on kehtestatud. Näiteks toodi

¹³¹ Toitlusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 12.-13.02.1919. – ERA.19.1.40, l. 11-12.

¹³² Toitlusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 12.-13.02.1919. – ERA.19.1.40, l. 13.

eluslooma hinna vastavus liha hinnale. Teisalt selgitas Tartu esindaja, kuidas nemad on varustanud sõjaväge toiduainetega, mille nad on rekvisitsioonihinnast märksa kõrgema tasu eest hankinud ning mille sõjaväe varustusvalitsusele odavamalt müümine linnale suuri võlgu tekitaks. Tartu esindaja soovis, et lubataks rekvisitsioonihinna kõrval vilja kõrgema hinna eest sisseostmine, sest nii õnnestuks palju suuremas koguses teravilja hankida. Teised koosolekul osalenud leidsid aga, et nii kaotab rekvisitsioon igasuguse mõtte ning keegi ei taha selle hinna eest oma vilja välja anda, kui samaaegselt on võimalik seda hoopis kõrgema tasu eest müüa. Küll aga pakuti välja, et vaba kauplemise võiks lubada pärast kiiremas korras läbi viidud rekvisitsioonilainet. Minister Aule ei paistnud nende seisukohtadega nõustuvat, tema arvamus oli, et kuna tegu on äärmiselt erakorralise rekvireerimisega, millel võib olla pikaajalisem mõju tulevikku silmas pidades, siis tuleks hindasid tõsta. Mingit konkreetset otsust nõupidamisel vastu ei võetud, rekvisitsiooni küsimus jäeti ministeeriumi korraldada. Samas moodustati hindade ülevaatamiseks ja vajadusel turuhindade normeerimiseks kuueliikmeline komisjon ning soovitati sarnased organid moodustada kõigis linnades.¹³³

Järgmine suur toitlusasutuste esindajate koosolek peeti Tallinnas 12. mail 1919. Sel nõupidamisel anti maakondade esindajatele võimalus oma aruanded esitada. Tartumaal oli esindaja sõnul 300 000 puuda vilja kokku võetud ning üle poole sellest sõjaväele antud. Ülejäänuga varustati maatamehi ning linnu. Kolmepuudane rekvisitsioon ei olnud kõikjal veel läbi viidud, kuid maakonnas ei olewat enam kuigi palju mida rekvireerida. Probleemina toodi taas välja rekvireeritava vilja madal hind ning fakt, et ka seda madalat hinda pole talumeestele korralikult makstud. Viljandimaal usuti suutvat oma inimesed ning sõjavägi lõikuseni ära toita, kuid mujale väljaandmiseks ülejääke enam ei olnud. Arvati, et peale lõikust oleks võimalik jälle rekvireerida. Pärnumaal olid 15. aprilliks kõik varud lõppenud. Linlastele ja maatameestele ei olnud sellest peale enam midagi antud, sõjaväe tarbeks oli järel veel vaid kaeru. Võrumaal oli olukord samuti kehv. 1. märtsil oli teatatud, et maakond ei suuda enam iseseisvalt oma piirkonnas olevat sõjaväge toita. Sellest peale on püütud läbiminevate vägede tarbeks 100 kuni 150 puuda vilja päevas anda. Järvamaal rukist enam polnud, oli üksnes kaera

¹³³ Toitlusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 12.-13.02.1919. – ERA.19.1.40, l. 13-14.

ja odra seemet, mis suve lõpuni Lääne- ja Harjumaale veetakse. Maakond kinnitas, et sealt ei ole enam midagi rekvireerida ning palus ministeeriumilt viljaabi. Põhimõtteliselt samasugune oli olukord ka Viru-, Harju- ja Saaremaal. Läänemaa esindaja hilines koosolekule ega esitanud oma aruannet.¹³⁴

Olenemata aruannetes esitatud murettekitavatest andmetest otsustas ministeerium, et sõjaväe tarbeks rekvireerimist ei saa vältida. Selle tarbeks otsustati hakata kasutama sõjaväe enda abi. Samuti otsustati otsida võimalusi rekvireerimisest kõrvalehoidjate trahvimise efektiivsemaks korraldamiseks. Sama teema oli käsitluse all olnud juba veebruarikuu koosolekul, kuid ühtset süsteemi ei olnud suudetud sisse seada. Mõnedes maakondades oli üksikuid trahve tehtud, kuid räägiti vajadusest süsteemi kiirendada ja lihtsustada. Administratiivne trahvimisõigus pidi olema ministeeriumil, mida too maakondlikele osakondadele edasi saaks anda. Koosolekul osalejad avaldasid lootust, et trahvimisõiguse ellurakendamine motiveerib talumehi vilja rohkem ja kiiremini välja andma.¹³⁵

Juunis anti ülevaade vabariiklikust leivavilja tarbimisest. Ministeerium tõdes, et tema varustada on hetkel kogu sõjavägi, linnad ning osad rüüstatud alevikud ning maakonnad (Petseri, Võru). Ühe kuu viljatarvitust sõjaväes hinnati 80 000 puudale ning linnades, alevites ja rüüstatud maakondades 240 000 puudale. Arvutuslikult leiti, et juuni lõpust uue lõikuseni vajatakse veel 600 000 puuda vilja. Nenditi, et tol hetkel hangiti seda üksnes sisseveo abil, sest maakondade poolt oli vilja andmine pärast maikuist kogunemist täiesti katkenud. Ministeeriumi oma varudes oli veel 180 000 puuda vilja. Sisseveo keerukusest ning oma varude vähesusest tulenevalt otsustas ministeerium, et saab linnu ja aleviteid üksnes piiratud määral abistada, sest sõjaväe toitmine oli tol hetkel prioriteetsem.¹³⁶

Juulis algasid viljavarude vähesuse valguses arutelud uue lõikuse ning selle pealt rekvireerimise üle. Maakondade esindajate poolthäältega otsustati lõikuse ajaks luua

¹³⁴ Toitlusministeeriumis peetud nõupidamise protokoll, 12.05.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

¹³⁵ Toitlusministeeriumis peetud nõupidamise protokoll, 12.05.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

¹³⁶ Ülevaade toitlusolude kohta, 28.06.1919. – ERA.19.1.5, l. 88.

ikalduskomisjonid, mis mõned nädalad enne viljalõikust ikalduse määra hindama asusid. Arutati ka kuidas tuleks värske viljasaagi rekvireerimist korraldada ja mil määral peaks riik sel korral vilja võtma. Hinnati, et üleüldiselt vajatakse aastas linnade, alevite ning maatameeste toitmiseks 2 miljonit puuda vilja, kui arvestada igale inimesele 1 nael leiba päevas. Koguhulgast $\frac{1}{2}$ miljonit loodeti sisse tuua välismaalt ning poolteist miljonit koguda rekvisitsioonide teel. Mõned maakondade esindajad arvasid, et nii suurel määral rekvireerimine tekitab põllumeestega konflikti, sest maatamehed olevat omale eelneval talvel saadud abist viljavarusid kogunud ning kui nad nõnda suures mahus veel abi saavad, siis ei näe nad enam põhjust põllumeeste juurde tööle minna. Ministriabi Hermann Namsing aga leidis, et kui põllumeestelt korra vajalikus mahus rekvireerida ning seejärel neid enam mitte tülitada, siis ei tohiks probleeme tekkida ja talumehed peaksid rahule jääma. See idee ei leidnud teiste nõupidamisel osalenute seas kuigi palju toetust. Edasi kaaluti, millal tuleks vastavad määruised välja anda ning kas otsuseid saabki üldse enne teha kui ikalduskomisjonid pole oma tööd lõpetanud. Määrati ära vilja seekordsed sundvõtuhinnad (rukis 36 marka, oder 28 marka, kaer 24 marka puud) ning diskuteeriti pärast rekvireerimist vilja vabale turule laskmise üle. Suurem hulk koosolekul olnutest olid vaba müügi lubamise poolt. Otsustati ka, et milliste osade kaupa rekvireeritud vilja valdade maatameestele välja anda jääb iga vallavalitsuse oma otsustada.¹³⁷

Sellel koosolekul arutluse all olnud punktid formeerusid uueks määruseks leivavilja müügi kohta, mis pidanuks plaanide kohaselt kehtima hakkama 18. augustil, kuid hilisemaid dokumente vaadates näib, et määrus jõustus hoopis 22. augustil. Kõiki põllumehi, kel üle nelja tiinu külvipinda, kohustati valitsusele kindlaks määratud hinnaga iga tiinu kohta 10 puuda kuivatatud puhast leivavilja müüma. Viljaandmise tähtaegade määramine jäeti kohalike toitusosakondade otsustada. Valitsus maksis rukki ja nisu puudast 30 marka, odra puudast 26 marka ning kaera puudast 24 marka, mida on vähem kui juulikuus kokku lepitud summad. Kogu ülejäänud vilja, mis põllumeestel määratud rekvireeritavast ning oma tarvitavast kogusest alles jäi, võis vabalt siseturul maha müüa. Keelatud oli üksnes kauba vedu 20 verstalistesse piirialadesse. Ilma

¹³⁷ Toitusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 16.07.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

toitlusministeeriumilt luba taotlemata võis vabalt osta kuni 6 puuda inimese kohta. Tehti pingutusi ka varem andmata jäänud rekvisitsioonivilja kokku kogumiseks, ähvardades määruse vastu eksijaid kohtuliku karistusega. Selle leivaviljamüügi määruse jõustumisega kaotas kehtivuse sama teemat puudutav määrus 13. detsembrist 1918.¹³⁸

Kevadel Ameerikast ja Skandinaaviast hangitud ning siseriiklikult kogutud seemnevilja oli ministeeriumi poolt fikseeritud hinnaga vajajatele müüdud. Põllutöö- ja toitlusministeeriumi 6. juuni ettekirjutuse põhjal olid kõik, kes kevadel seemnevilja said, kohustatud nüüd sügisel seda samal määral ja sama hinnaga tagasi andma (45 marka puuda eest). Vilja uuesti kokkukogumise ja ministeeriumile saatmise ülesanne anti maakonna valitustele. Kõige enam oli 1919. a. kevadel seemnevilja saanud Võrumaa, kokku 11 138 puuda, mida on kaks korda nii palju kui enamik teisi maakondi. Läänemaa sai 6133 puuda, Pärnumaa 5555, Virumaa 4505 puuda. Kõige vähem saadeti seemnevilja Saaremaale, üksnes 1003 puuda. Kokku oli kevadel välja antud 32 723 puuda kaeru ja otra.¹³⁹

Sama aasta detsembris tuldi toitlusministeeriumis kokku järgmiseks suureks nõupidamiseks, kus vaadati üle sügise rekvisitsiooni tulemused. Nagu siiani kõigi rekvisitsioonide puhul ei olnud ka seekord soovitud kogust vilja kokku saadud. Uus põllusaaduste ning kaubanduse osakonna juhataja Ehrlich teatas, et ministeeriumi senist viljaarvestust oli vigaselt peetud, nii et arvutuste tulemusel esitatud numbrid ei vastanud maa reaalsele vajadusele ja olid juba kohe puudujäägiga. Puudujääk 213 054 puuda rukist, 186 620 puuda otra ning 495 340 puuda kaeru oleks sõjaväe toitmiseks seetõttu tekkinud ka siis kui kõik oleks oma kümme puuda tiinu pealt Tallinnasse ära saatnud. Paraku aga tuli nendele numbritele juurde arvestada veel see osa vilja, mida rekvisitsioonide tulemusel kokku ei saadud. Nõnda kasvas puudujääk umbes 2-2,5 miljoni puudani, rääkimata maatameestest, kellele antav viljaabi neis numbrites ei

¹³⁸ Vabariigi Valitsuse määrus, 18.08.1919. – ERA.19.1.5, l. 104.

¹³⁹ Põllutööministeerium toitlusministeeriumile, 05.11.1919. – ERA.19.1.48, nummerdamata.

kajastu, kuid kellele on juba vilja välja antud. Osakonnajuhataja sõnul oli ministeerium elanud puhtalt enesepettusest.¹⁴⁰

Vilja kesise laekumise ühe põhjusena nägid maakondade esindajad, et aasta jooksul on pidevalt rekvireeritud, aga lubatud raha pole keegi siiani saanud. Lahenduseks pakkus ministeerium leivatarbimise vähendamist, jõukamatelt inimestelt tšekileiva ära võtmist ning põllumeestele uue rekvisitsioonilaine rakendamist, mille käigus seekord turuhinda makstaks. Päris nii see ei läinud, hinnad määrati küll numbriliselt märksa kõrgemad kui augustis, kuid üha kiireneva inflatsiooni valguses ei tähendanud see põllumeeste sissetulekute suurenemist. Nisu eest maksti 80 marka, rukki eest 70 marka, odra eest 56 marka ning segavilja ja kaera eest 32 marka puudast (Saaremaal makstavad hinnad jäid sellest madalamaks). Maakondadele lisarekvisitsiooni normi määramisel võeti arvesse põldude suurust ja viljakust. Märgiti veel, et enne lisanormivilja kogumist tuleb lõpule viia augusti määruuses esitatud normivilja kogumine. Lootuses viljakogumisprotsessi kiirendada ja hõlbustada ähvardati sellest möödahiilijaid kuni 20 000 margase trahvi või aastase vangistusega. Toitlusministeeriumile jäi õigus ka mõlemad karistused korraga määrata. Viljavarude suurendamisele ja toitlusolukorra kontrollimisele pidi vähemalt teatud määral kaasa aitama salaviinapõletajatelt karistuseks osa nende vara ning vilja võõrandamine.¹⁴¹

Viimaks tuli vilja rekvireerimise temaatika käsitlesele veel 29. juulil 1920. aastal, mil Vabadussõda oli juba lõppenud, kuid majanduse normaalse toimimise taastamine nõudis pikemat aega. Detsembri koosolekust möödunud aja jooksul oli rekvireerimisega tegeletud, kuid loodetud kogused jäid siiski kokku saamata. Nüüd võeti minister Kriisa juhitud koosolekul vastu mitmed uued väga konkreetseid määrused. Vilja vaba ost-müük keelati kuni normivilja kokku kogumise lõpuni täielikult. Ainsana võisid vilja kokku osta toitlusministeerium ning tema volitusel kohalikud toitlusosakonnad. Põllumehi, kel oli 4-8 tiinu põllumaad, kohustati määratud ajal ja koguses vilja rekvisitsioonihinna eest (iga maakond määras seekord oma hinna ise) ära müüma ning kui seda vabatahtlikult ei

¹⁴⁰ Toitlusministeeriumis peetud nõupidamise protokoll, 04.12.1919 – ERA.19.1.40, nummerdamata.

¹⁴¹ Toitlusministeeriumis peetud nõupidamise protokoll, 04.12.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

tehtud otsustati rakendada samu sunnimeetmeid, mille kasuks juba eelmistel kogunemistel otsustatud oldi. Maakondadele normide määramisel võeti arvesse kohalike põllumaade hulka ja kvaliteeti, nagu seda ka varem tehti. Nii lisatigi määrusele hiljem täpsustus, mille alusel Viljandi ja Tartumaal koguti 12, Võru-, Pärnu-, Järva- ja Virumaal 10, Harju- ja Läänemaal 8 ning Saaremaal ja Petseris 6 puuda vilja iga külviitiinu pealt. Valga maakonnalt nõutav lõplik viljakogus arvestati Tartu-, Viljandi- ja Võru maakonnast kogutava hulka. Sisse kavatseti nõuda ka eelmisest aastast saamata jäänud normivili ja lisanormivili. Normivilja nõuti lisaks taluperemeestele ka mõisate ja talude teenijailt selle palgavilja osa pealt, mis ületas 12 puuda määra inimese kohta aasta peale. Vilja vastuvõtt viidi sel korral läbi kahes osas, esimene osa ettenähtud viljast tuli ministeeriumile saata 1920. aasta jooksul ning teine osa 1921. aasta esimeses pooles. Toitlusosakondade poolt kindlaks määratud hinnaga välja antava vilja norm inimese kohta oli jätkuvalt 12 naela kuus, kuid nüüd kus olud hakkasid tasapisi taastuma ning majanduselu püüti tagasi normaalsesse rööbastesse ajada, oli linnade, maakondade ja alevite valitsustel õigus jõukamatele kodanikele enam mitte rekvisitsiooni teel omandatud vilja müüa, vaid asendada see kallima rekvisitsioonijärgselt vabal turul ostetuga ning pakkuda soodsamat vilja üksnes vaesemale elanikkonnale.¹⁴²

Ei saa väita, et toitlusministeerium oleks selles vallas alati veatult talitanud ning mõnelgi juhul tehti oma tegevusega riigikassale rohkem kahju kui toodi kasu. Ministeeriumis peeti arvet riigitööstuse ettevõtetes teenivate tööliste palkade üle ning müüdi tulenevalt vajadusest neile fikseeritud hinnaga esmaseid toiduaineid. Sellele viidati dokumentides kui riiklikule varustusele ning peamiseks pakutavaks kaubaartiklikliks oli leib. 24. augustil 1920 võeti vastu täiendus 6. augusti määrusele riigiametnikele ning kuupalgalistele-töölistele väljastatavate toiduainete koguse tõstmisest tulenevalt elukalliduse tõusust. Uue määrusega lubati rasketööstustöölistele fikseeritult müüa 1 nael leiba ja ametnikele ½ naela leiba päevas. Paraku aga ei olnud ministeeriumil tol hetkel võimalik leiba välja anda ning see asendati võrdväärse koguse jahuga: riigiametnikele 12 naela ning töölistele 24 naela kuu kohta. Hind määrati samuti

¹⁴² Toitlusministeeriumis peetud nõupidamise protokoll, 29.07.1920. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

võrdväärne jahust saadava leivakoguse eest makstavaga (naelast jahust saab teadupärast kaalu poolest rohkem leiba). Naela leiva hinnaks oli olnud 3.50 marka ning sellest tulenevalt kalkuleeriti jahu hinnaks 4.40 marka naela kohta. Selline ümberarvutamine külvas kõvasti segadust ning aasta hiljem 13. augusti ringkirjas põllutööministeeriumile tõdeti, et paljud asutused jagasid tollal jahu välja siiski leiva naela hinnaga. See viga tõi riigikassale korraliku kahjumi ning sundis ministeeriumi hindade reguleerimisel veel viimaseid pingutusi tegema.¹⁴³

3.2. Linnade varustamine piima ja piimasaadustega

Saksa okupatsiooni ajal kehtinud määrus kohustas linnalähedasi mõisu ja suuremaid talusid linna piimaga varustama. Olles sakslastelt varustusvalitsuse üle võtnud, lasi toitusministeerium küll kõigi toiduainetega (v.a viljaga) kauplemise vabaks, kuid üsna kiiresti selgus, et sõjaoludes nii toimida ei saa. Sõjavägi ja linnad vajasid toitmist ning ministeeriumil tuli taastada sunduslik piimamüük kindlaks määratud hinnaga.¹⁴⁴ Eelnimetatud põhjustel palus Tallinna keskmeierei juba 20. novembril 1918 avaldada kõigis ajalehtedes teadaanne linnade piimaga varustamise korra kohta. Linnadele olid kohustatud piima andma kõik mõisad ja suured talud, mis asusid linnale ja raudteele lähemal kui 20 kilomeetrit.¹⁴⁵ Paar päeva hilisemast teatest ilmneb, et mõisad ei tahtnud endiselt piima heal meelel saata, arvates, et see enne uue ametliku määruse ilmunist vajalik pole. Neile oli kasulikum müüa oma piima kohalikele meiereidele, kes selle eest 2 marka toobi (1 toop = u 1,2 liitrit) pealt maksid (linnadesse saates oli tasu madalam). Piima sissevedu Tallinnasse kahanes seega iga päevaga ning varude hulk hakkas kriitiliseks muutuma.¹⁴⁶ Ministeeriumis võeti vastu sundusliku piimaandmise kohta Tallinnale, mis hakkas kehtima 16. detsembril 1918.¹⁴⁷ Samuti keelati piimatoodete riigist väljavedu ja juustu tootmine ning prognoositi, et 1919. aasta alguseks on turul piisavalt piimasaadusi.¹⁴⁸

¹⁴³ Toitusministrilt põllutööministeeriumile, 13.03.1921. – ERA.63.8.136, l. 11.

¹⁴⁴ Toitusministeerium Ajakirjanduse büroole, 18.01.1919. – ERA.19.1.5, l. 22.

¹⁴⁵ Revaler Zentral-Meierei Eestimaa varustusvalitsusele, 20.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 3.

¹⁴⁶ Revaler Zentral Meierei Eestimaa varustusvalitsusele, 21.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 5.

¹⁴⁷ Toitusministeerium Ajakirjanduse büroole, 27.01.1919. – ERA.19.1.5, l. 27.

¹⁴⁸ Toitusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 28.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 14.

Jaauari alguses aga teatas toitlusministeerium, et Tallinna sisse veetava piima kogus on langenud suisa veerandini mõne aja tagusest. Prognoositule poldud ligilähedalegi jõutud. Väheste piima sisseveo taga olid paljuski probleemid karja toitmisel. Loomasööta oli vähe ning seda iseäranis Lääne- ja Harjumaal, kust Tallinna oleks pidanud küllalt suur kogus piima saadetama. Karja kehv toitumus põhjustas lehmade väheste piimaanni. Samamoodi mõjutas seda negatiivselt loomade nii öelda kinnioleku ehk väheste piimaandmise periood. Ministeerium avaldas lootust, et veebruaris-märtsis, kui kinniolek lõppema peaks, hakkavad karjad taas rohkem piima andma. Selle kõrval kahtlustati siiski ka piimasaatjate kohustustest kõrval hiilimist, kuna makstav hind oli liialt madal. Arvutuslikult kulus talumeestel toobi piima tootmiseks 1 mark ja 30 penni, nõnda pidanuks müüdava piima hinnaks olema vähemalt 1 mark 50 penni. Tegelikkuses jäi talumeestele makstav toobihind alla 1 marga. Ministeerium ei osanud olukorra lahendamiseks teha muud, kui saata piirkondadesse asja uurima ning piimaandmiskohustuse täitmist jälgima ministeeriumi kontrolörid.¹⁴⁹

Kontrolöride määramine tekitas paljudes mõisates nurinat. Kurdeti nende töö üle ning väljendati rahulolematust piimatootjatele endile määratud päevase piimanormi üle. Majapidamises oli ette nähtud ½ toopi piima päevas iga hinge kohta. Ministeerium vastas nurinatele, tuues välja, et 16. detsembrist 15. jaanuarini oli Tallinnasse sisse toodud 76 371 toopi piima, mis tähendas 2463,5 toopi päevas kogu linna peale. Tallinna elanike arvuks hinnati tol hetkel 103 140 inimest, mis tähendab, et Tallinna jõudis 1 toop piima iga 42 elaniku kohta päevas.¹⁵⁰

Olukorra tõsidust nähes võttis ministeerium 18. jaanuaril 1919 vastu uue määruse, mille jõustumisel kaotasid maksvuse kõik varasemad. Määrusega laiendati kohustuslikku piima andmist Tallinnalt kõigile linnadele, alevitele ja vabriku piirkondadele. Neile olid kohustatud piima andma kõik talumehed, kellel oli üle kolme lehma, ning era- või ühispiimatalitused, mis eelnimetatud piirkondadest maksimaalselt 20 versta kaugusel

¹⁴⁹ Toitlusministeerium Ajakirjanduse büroole, 11.01.1919. – ERA.19.1.5, l. 13; Toitlusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 11.01.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

¹⁵⁰ Toitlusministeerium Ajakirjanduse büroole, 27.01.1919. – ERA.19.1.5, l. 27.

asusid. Väljaspool neid piire asuvad üle kolme lehmaga majapidamised kohustati kindlaks määratud hinnaga linna saatma võid ja kohupiima. Päevas oli maal igale inimesele tarvitamiseks ette nähtud maksimaalselt ½ toopi piima ning kõik, mis sellest ning loomade toitmiseks üle jäi, tuli ära saata. Piim pidi sisaldama vähemalt 3% rasva. Toobi sunduslikuks alghinnaks määras ministeerium 80 penni, millele võis olenevalt kogumiskoha kaugusest lisamaksuna juurde tulla kuni 17,5 penni. Juustu tootmine oli rangelt keelatud, samamoodi nagu ükskõik milliste piimatoodete väljavedu Eestist. Trahv piima andmisest kõrvalehoidmise eest ulatus kuni 1000 margani lehma kohta. Maksmiseks anti aega kaks nädalat, peale seda võis kohalik vallavalitsus asuda trahvisumma katteks loomi rekvireerima.¹⁵¹

Veebruarikuisel toitusasutuste nõupidamisel anti varustatavuse paranemise lootuses Tallinna ja Tartu toitusvalitsustele õigus piimaandmise määrust vastavalt oma vajadustele ja kohalikele oludele muuta. Samuti lubati teatud maakondades (täpsustamata millistes) taas juustu toota.¹⁵² Piimaandmise temaatika tuli käsitluse alla korduvalt ka hiljem. Esmalt uuendati seadust 9. aprillil ning järjekordselt arutleti võimalike muudatuste üle maikuus. Taaskord tõdeti, et Tallinnasse tuleb sundvõtmise teel väga väikeses koguses piima ning seegi on osalt hapu. Ühe probleemina nähti Järva maakonnaavalitsust, mis majapidamiste kontrollimist takistas ning seetõttu jäi ministeeriumil sealt vajalik piimakogus saamata. Kõneldi hindade tõstmise võimalikkusest, kuid sellele arutelule mingeid olulisi tulemusi ei järgnenud ning oma piirkondade piimavõtmine jäeti endiselt kohalike toitusosakondade korraldada.¹⁵³ Või hankimiseks oli 11. juulil sõlmitud leping Piimatalituste ühisuste keskkühisusega „Estonia“, mis kohustus hankima toitusministeeriumile 10. augustiks 800-1000 puuda võid. Hiljem sõlmiti „Estoniaga“ tähtajatu leping.¹⁵⁴

¹⁵¹ Toitusministeeriumi sundmäärus piima ja piimasaadustega varustamise asjus, 18.01.1919. – ERA.19.1.5, l. 57.

¹⁵² Toitusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 12.-13.02.1919. – ERA.19.1.40, l. 12.

¹⁵³ Toitusministeeriumis peetud nõupidamise protokoll, 12.05.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata; Toitusministeeriumi määrus piima ja piimasaadustega varustamise asjus, 01.11.1919. – ERA.19.1.5, l. 146.

¹⁵⁴ Leping toitusministeeriumi ja piimatalituste keskkühisuse „Estonia“ vahel, 11.07.1919. – ERA.19.1.16, l. 174; Leping toitusministeeriumi ja piimatalituste keskkühisuse „Estonia“ vahel, 07.1919. – ERA.19.1.16, l. 187.

Toitlusministeerium võttis 1919. aasta juunis probleemse Tallinna linna piimaga varustamise üle ning sõlmis selleks Tallinna linna toitlusvalitsusega põhjaliku lepingu. Ministeerium hankis vastavalt võimalustele piima, mille eest toitlusvalitsus kohustus tasuma 1 marga 55 penni toobist (vabalt ostetu eest 1 marga 85 penni). Hind võis kõikuda olenevalt piima rasvasisaldusest. Optimaalseks loeti 3%, üle selle hind tõusis, alla selle vähenes. Toitlusvalitsus pidi võimaldama vajalikud piimatöötlus- ja transpordivahendid ning hoidma silma peal aruandlusel.¹⁵⁵

Olulisemad parandused piimaandmist puudutavas seadusandluses tehti 1. novembril 1919. 1. novembri määruse alusel pidid kõik majapidamised, millel oli 2-6 lehma, andma $\frac{3}{4}$ toopi piima päevas iga lehma kohta ning need, kel üle 6 lehma oli, $1\frac{1}{4}$ toopi piima lehma kohta. Sunduslik oli anda piima üksnes nende lehmade pealt, kes päevas vähemalt $1\frac{1}{2}$ toopi lüpsid. Kogumispunktidest kaugemal kui 20 versta paiknevatelt majapidamistelt korjati piima asemel arvestuslikult iga üheksa toobi piima kohta 1 nael võid. Toobi piima eest makstav sunduslik hind oli võrreldes jaanuarikuuga novembriks tõusnud 1 marga ja 40 pennini (Saaremaal 90 penni). Endiselt jäi kehtima põhimõte, et mida rohkem rasva piim sisaldas, seda rohkem tema eest maksti. Iga kümnendikprotsendi eest mis rasvasisaldus üle kolme protsendi ulatus maksti lisatasu. Juustu tootmine oli nüüd eriloa alusel lubatud.¹⁵⁶ Hilisematel toitlusasutuste nõupidamistel ei ole piima temaatikat enam eraldi puudutatud, kuid võib arvata, et pärast Vabadussõja lõppu hakkas normaalne olukord tasapisi taastuma.

3.3. Sõjaväe ja linnade varustamine lihaga

21. novembril 1918 esitas põllutöö- ja toitlusministeerium konkreetsed määrused liha, lihasaaduste ja kala kohta. Neis sätestati, et lihaga kauplemine jääb vabaks, kuid liha, lihasaaduste ja kala väljaviimine Eestist on keelatud. Samasugune keeld kehtis ka liha(saaduste) ja kala vedamise kohta mandrilt saartele. Vorsti lubati valmistada üksnes

¹⁵⁵ Leping toitlusministeeriumi ja Tallinna linna toitlusvalitsuse vahel, 06.1919. – ERA.19.1.16, l. 209.

¹⁵⁶ Toitlusministeeriumi määrus piima ja piimasaadustega varustamise asjus, 01.11.1919. – ERA.19.1.5, l. 146.

hobuseliha, kusjuures hobuseliha ja selle saadustega võis kaubelda ainult selleks ettenähtud karnides, mille siltidel pidi tingimata olema märgitud, et neis hobuseliha müüakse. Linnavalitsused võisid tapamajade poolt alaväärtuslikuks tunnistatud liha ainumüügi õiguse oma kätte võtta. Seoses inflatsiooni ja elukalliduse tõusuga riigi protsendimaks (sisuliselt võrreldav tänapäevase käibemaksuga) tapaloomade pealt kümnekordistati võrreldes 1915. aasta jaanuariga. Selle maksu nõudmine oli kõigile tapamajadele kohustuslik ning kogunenud summad tuli neil põllutöö- ja toitusministeeriumi veterinaarosakonna arvele üle kanda.¹⁵⁷

28. novembril peetud esimesel suurel toitusasutuste esindajate koosolekul ei puudutatud liha teemat absoluutselt. Küll aga kutsuti põllutöö- ja toitusministeeriumi juures novembri lõpus Tallinna lihaga varustamise korraldamise küsimuse arutamiseks kokku lihakaupmeeste nõupidamine. Koosoleku tulemusel sõnastati uuesti 21. novembrist pärit põhimõte, et lihaga kauplemine peab olema vaba. Sellele lisati juurde klausel, et kaupmehed võtavad omale kohustuse liha vajalikul määral turule tuua. Kindlaks määrati, et parimat sorti liha naela hind ei tohiks turul ületada 2 marka.¹⁵⁸

11. jaanuaril 1919 aset leidnud toitusasutuste esindajate teise suure koosoleku ajaks oli peamiseks probleemiks tõsiasi, et kõige viljakamad põllumaad Viljandi-, Võru-, Viru- ning Tartumaal olid vaenlase käes ning seetõttu toiduainete hinnad kerkisid. Sellest tulenevalt määrati koosolekul kindlaks sõjaväe jaoks võetavate toiduainete, eeskätt liha, piima ja heinte, hinnad. Lihahinnaks kehtestati: loomalihale – 64 marka puud, värsele sealihale – 3-4 marka nael (120-160 marka puud) ja soolatud sealihale – 3-4½ marka nael (120-180 marka puud). Sõjaväe jaoks rekvireerimise alla ei kuulunud lambad, alla kolme-puudased sead, suguemised ning kuldid.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Ajutise Valitsuse määrused toitusasja kohta, 27.11.1918. – ERA.19.1.1, l. 17; Põllutöö- ja toitusministri määrused piima, piimasaaduste ja munadega kauplemise kohta, 27.11.1918. – *Riigi Teataja* 1918, nr 1, lk 8.

¹⁵⁸ Toitusministeerium Ajakirjanduse büroole, 25.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 6.

¹⁵⁹ Toitusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 11.01.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

Elav arutelu käis tol koosolekul Tallinna linna lihaga varustamise üle. Tallinna toitusvalitsuse esindaja Reiman tegi ettepaneku linna tarbeks liha rekvireerima hakata ning liha ostmise ainuõigus toitusvalitsusele anda. Peamiseks põhjenduseks tõi ta hindade pideva tõusu. Kaupmehed olid novembri lõpus nõustunud müüma liha maksimaalselt 2 marga eest naela kohta, kuid tegelikkuses küündis hind siiski 4 margani. Toitusministri seisukoht selles küsimuses oli, et ainult Tallinna jaoks rekvireerimine ei ole õigustatud. Sel juhul tulnuks samamoodi talitada kõigis linnades. Seda aga ei tahetud teha, sest kardeti rekvireerimissurve tõttu tugevate suguloomade tapmist ning varustusaparaadi liialt keeruliseks ja tema haldamise liialt kulukaks muutumist. Otsustati endiselt jääda vaba kauplemise juurde, mida sai vajadusel reguleerida ja kontrollida. Tallinnal soovitati sisse seada oma lihapoed ning liha ülesostmiseks maale agendid saata. Sellisel juhul nõustuks ministeerium aitama ettevõtmise üldist korraldust juhtida. Konstateeriti ka niigi üldteada fakti, et liha tarbimisel tuleks antud oludes äärmiselt kokkuhoidlik olla.¹⁶⁰

Veebruarikuus peetud koosolekul, kus tehti ettepanek sõjaväelaste leivanormi vähendamiseks, kaaluti ka võimalust armee poolt tarbitava sealiha päevast kogust vähendada. Põhjenduseks toodi, et sealiha kokkuhoiu arvelt oleks võimalik sõjaväele antava loomaliha kogust suurendada, kuna veiseid oli Eestis rohkem kui sigu. Sarnaselt leivanormi küsimusele ei võtnud nõupidamine selles osas mingit kindlat otsust vastu. Küsimuse lahendamine jäeti toitusministeeriumi ja sõjaväe varustusvalitsuse korraldada.¹⁶¹

Hilisematest dokumentidest näib, et selline lähenemine rakendati mingil kujul ellu, sest märtsikuu kohta käivatest andmetest näeme, et kõigis Eesti maakondades rekvireeriti loomaliha kordades rohkem kui sealiha. Pärnumaal oli kuu ajaga sõjaväe tarbeks rekvireeritud 1466 puuda looma- ning 577 puuda sealiha. Võrumaal olid vastavad numbrid 1551 ja 853 puuda ning Tartumaal 4779 ja 2239 puuda. Viljandimaalt saadi 3051 puuda looma- ja 876 puuda sealiha. Virumaalt rekvireeritud loomaliha hulk jäi

¹⁶⁰ Toitusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 11.01.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

¹⁶¹ Toitusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 12.-13.02.1919. – ERA.19.1.40, l. 10.

samasse kanti – 3058 puuda –, kuid sealihha saadi üksnes 574 puuda. Järvamaa andis sõjaväele 2871 puuda looma- ning 623 puuda sealihha, Läänemaa vastavalt 1555 ja 346 puuda ning Viljandimaalt liha sisse ostnud Harjumaa 1602 puuda looma- ja 389 puuda sealihha. Rekviireeritud sealihha hulk jäi kõikjal eeldatust madalamaks (ainsaks erandiks oli Järvamaa), kuid loomaliha suudeti pooltes maakondades kokku osta rohkem kui plaan ette nägi.¹⁶²

Ülenormilise rekviireerimisega tegid mõned maakonnad omale pikemas perspektiivis karuteene. Maikuus esitatud aruandes avaldas Viljandimaa esindaja lootust, et neil on loomaliha ehk võimalik veel võtta, kuid sealihha kindlasti mitte. Samasugune oli olukord Järva-, Saare- ja Virumaal, mis olid jätkuvalt valmis sõjaväge loomalihaga toetama. Harjumaa oli siiani sõjaväele antava liha Viljandimaalt ostnud, sest neil endal enam midagi anda polnud. Ei nähtud variante ka olukorra paranemiseks lähitulevikus. Pärnumaal olid lihavarud aprilli keskpaigaks lõppenud, suurima häda tõttu tapeti suguloomi, vasikaid ja lambaid. Võrumaa esindaja tuleviku kohta ennustusi ei teinud ega avaldanud täielikult ka maakonnas valitsenud olusid. Samas ütles ta, et siiani on siiski suudetud sõjaväele nõutud hulgal kariloomi anda.¹⁶³ Liha tarbimine jäi maikuu koosoleku järel rangelt normeerituks ning loomaliha tarbimine hakkas aina enam sealihha üle domineerima. Suvisel nõupidamisel juhiti tähelepanu, et isegi kitsastes oludes ei tohi loomade rekviireerimisel karjast noorloomi ära võtta ning tuleks eelistada pulle.¹⁶⁴

Kokkuvõttest 1. jaanuarist 30. septembrini sõjaväe tarbeks rekviireeritud toiduainete kohta ilmneb selgelt, et olenemata märtsikuisest plaaniületusest jäi pikema perioodi vältel loomaliha rekviireeritud kogus oodatule alla. 9 kuu jooksul planeeriti kogu Eestist rekviireerida 161 980 puuda loomaliha, millest tegelikkuses koguti kokku 137 458 puuda. Sealihha puhul ei tule üllatusena, et planeeritud 46 252 puudast jõudis sõjaväeni vähem kui 50%, täpsemalt 19 280 puuda liha. Ka oktoobrikuus ei suudetud plaani täita. Üle Eesti loodeti rekviireerida 10 226 puuda loomaliha, millest realselt võeti kokku 80% ehk 8168 puuda. Olukord sealihhaga oli niivõrd kesine, et sellele ei seatud enam

¹⁶² Toitlusministeeriumis toimunud nõupidamise protokoll, 12.05.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

¹⁶³ Toitlusministeeriumis toimunud nõupidamise protokoll, 12.05.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

¹⁶⁴ Toitlusasutuste esindajate koosoleku protokoll, 16.07.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

rekvisitsiooninorme, võeti kust ja kui palju parasjagu sai. Kuu jooksul kogunes Eesti peale 128 puuda sealihha.¹⁶⁵

Kõige kriitilisemal ajal sai sõjavägi abi välismaalt sisse veetud seapekist. Sõjaväe varustusvalitsus sai peki arvelt sõduritele liha andmist vähendada ning talumehed said rohkem aega noorloomade täiemõõdulisteks kasvatamiseks. Detsembrikuus aga leiti olevat vajalik lihavarude täiendamiseks varsti uuesti rekvireerima hakata, sest pekki pidi varustusvalitsusel arvutuste kohaselt jätkuma veel maksimaalselt viieks kuuks. Kuna aga toitlusplaan tehti korraga 10 kuuks, tähendas see, et ülejäänud viie kuu tarbeks pidi ministeerium armeele siiski liha hankima. Toitlusasutuste esindajad leppisid nõupidamisel kokku, et kolmel päeval nädalas püütakse sõjaväge toita sealihha ja kahel päeval loomalihaga. Kuigi teadupärast on nädalas seitse päeva, siis ei selgu dokumendist kuidas kavatseti armeed toita ülejäänud kahel päeval. Rekvisitsioonihinnad jäeti samaks, mis juba jaanuaris kokku olid lepitud. Võetava liha koguse määras ministeerium maakondades olevate loomade arvu järgi, pidades silmas ka talumeeste põllu- ja heinamaa suurust.¹⁶⁶

1920. aasta keskpaigaks olid majandusolud mõnevõrra paranenud ja armee koosseis demobiliseerimise tõttu nii palju vähenenud, et sõjaväele vajamineva hulga loomi ja liha sai juba vabalt kokku osta. Sealjuures oli aga peamiseks probleemiks, et talumehed tahtsid armeelt loomade nahku tagasi, kuid sõjaväelased ei täitnud seda kohustust. Koosolekul teatas aga varustusvalitsuse esindaja vastuseks kaebustele, et kui maakonnad leiavad viisi nahkade talumeeste vahel õiglaselt ära jagamiseks, siis ei ole nahkade tagasiandmine sõjaväe jaoks probleem. Lepiti kokku, et sõjaväe varustusvalitsus annab edaspidi talumeestele 50% sõjaväe tarbeks läinud loomade nahast tagasi. Teise teemana seoses armee toitlustamisega kerkis üles tarvidus luua spetsiaalsed komisjonid, mis iganädalaselt sõjaväele vajaminevate toiduainete hindu ministeeriumile teadaandmiseks üles märgiksid ning sinnapoole teele läkitaksid. Nõnda

¹⁶⁵ Toitlusministeeriumis peetud nõupidamise protokoll, 04.12.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

¹⁶⁶ Toitlusministeeriumis peetud nõupidamise protokoll, 04.12.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

lootis riik ka vaba turu oludes hindade üle teatava kontrolli säilitada ning vajadusel nende korrigeerimiseks ettepanekuid teha.¹⁶⁷

3.4. Sõjaväe varustamine loomatoidu ja heintega

Esimene toitusministeeriumi korraldus seoses heinte rekvireerimisega pärineb Vabadussõja algusele eelnenud päevilt. 26. novembril teatas toonane põllutöö- ja toitusminister Jaan Raamot Pärnu maavalitsusele, et kõik Saksa okupatsiooni ajast järele jäänud juba varem heina vastuvõtupunktidesse kogutud tagavarad tuleb ministeeriumi toitusosakonna aadressil Tallinna poole teele panna, et neid oleks võimalik Eesti oma sõjaväe tarbeks kasutada.¹⁶⁸ Samasugune teade saadeti Harju- ja Läänemaa toitusasutustele välja isegi veel jaanuaris 1919, kui oli teada, et seal kokku veel umbes 6500-8000 puuda sakslaste kogutud heinu hoiul on.¹⁶⁹

Sõjaväe loomatoidu ja heintega varustamise küsimus oli olulise teemana päevakorral teisel suurel toitusasutuste esindajate koosolekul 11. jaanuaril 1919. Koosolekul määrati kindlaks rahvalt rekvisitsiooni teel sunniviisiliselt võetud kaupade, muuhulgas ka loomatoidu ning heinte, eest tasutavad hinnad. Selgitati, et elu on sõjaeelsega võrreldes kallinenud 15 korda ning sellega seoses otsustati vastavalt ka loomatoidu rekvisitsioonihindu 15 korda tõsta. Nii maksti põllumeestele ristikheina eest 6, segaheina eest 4,5, sooheina ja suvivilja põhu eest 2,5 ning talivilja põhu eest 2 marka puudast. Arvesse tuli võtta ka heinte kvaliteeti, madalamaklassilise heina eest maksti väiksemat tasu. Otsustati, et sakslaste poolt võetud veel tasumata heinte eest tuleb siiski maksta okupatsiooniaegset rekvisitsioonihinda, aga juba Eesti valitsuse poolt võetu eest jaanuaris määratud uut hinda.¹⁷⁰

Veebruarikuisel koosolekul arutati lisaks sõjaväelaste toitmisele põhjalikult ka loomade toidunormide üle. Hobusetoidu päevast normi loodeti varasemalt 15 naelalt heintelt ja 8

¹⁶⁷ Toitusministeeriumis peetud nõupidamise protokoll, 29.07.1920. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

¹⁶⁸ Toitusministeerium maakonnavalitsustele, 26.11.1918. – ERA.1097.1.3871, l. 2.

¹⁶⁹ Toitusministeerium Harju maakonna varustusvalitsusele, 18.01.1919. – ERA.19.1.15, l. 27; Toitusministeerium Lääne maakonna varustusvalitsusele, 18.01.1919. – ERA.19.1.15, l. 28.

¹⁷⁰ Toitusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 11.01.1919. – ERA.19.1.40, l. 1-3.

naelalt kaeralt vähendada 12 naela heinte ning 6 naela kaerani päevas. Ministeerium nägi hobuste toidunormi vähendamises head võimalust ressursse kokku hoida, konsulteerimata veterinaariga, kuidas see loomade tervisele mõjuda võiks. Sarnaselt inimeste toitmise küsimusele ei võetud ka loomade söötmise osas tookord mingit lõplikku seisukohta. Otsustamiseks rakendati nõupidamisest eraldiseisvalt tööle 5-liikmeline toidunormide komisjon, mis siis omakeskis otsustas, et hobustele peab andma 25 puuda, varssadele ja sälgudele 8 puuda, vasikatele 3 puuda ning sigadele 4 puuda kaeru aastas.¹⁷¹

Sama aasta suvisel nõupidamisel, kus peamiseks teemaks oli tulevasügisene viljasaak ja selle rekvisitsiooni korraldamine, määrati kindlaks ka värske heina tulevased rekvisitsioonihinnad. Sõjaväe tarbeks ostis toitlusministeerium põlluheina 9, aasaheina 7, sooheina 4, suvivilja põhku 4 ning talivilja põhku 3 marga eest puuda kohta. Lisaks maksti talumeestele puuda kohta 50 penni asjaajamise ning 75 penni heina pressimise eest. Varem sellistest lisatasudest juttu tehtud poldud.¹⁷²

4. detsembril 1919 anti ülevaade sel sügisel seni kogutud kõrstoidu koguste kohta ning võrreldi seda varasemate plaanidega. Alates augustist, mil toimus esimene tolle hooaja saagi kokkuvõtmine, oli kokku läbi viidud kaks kõrstoidu jaotamist. Esimene neist 15. augustil, mille käigus võeti talumeestelt kokku üksnes heina, ning järgmine 12. novembril, mil rekvireeriti nii heina kui kaerapõhku (põhk oli veel armeele välja jaotamata). Esimese jaotuse käigus võeti üle Eesti (v.a Valgamaa) kokku 750 000 puuda heina, teisel korral 1 080 000 puuda heina ning 428 000 puuda kaerapõhku. Mitmesugust muud kõrstoitu oli perioodil 15. augustist 20. novembrini kogutud ligi 290 000 puuda. Nende esitatud andmete põhjal võis öelda, et loomatoitu on maal piisavalt, ainsad probleemid tekkisid selle kogumisega. Nõupidamine tegi ettepaneku kaaluda kõrstoidu kogumise ümberkorraldamist. Sooviti, et heina vastuvõtmise komisjoni kuulusid ka maakondade esindajad. Uuesti mainiti ära ka heinahinnad, mis jäid samaks nagu pool aastat varem. Muudatusena otsustati tõsta veokulusid 100% ja

¹⁷¹ Toitlusasutuste esindajate nõupidamise protokoll, 12.-13.02.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

¹⁷² Toitlusasutuste esindajate koosoleku protokoll, 16.07.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

määrati kindlaks ladustamiskulud (8 penni puuda pealt). Eraldi rõhutati, et loomade toitmine rukki, nisu ja nende saadustega on kategooriliselt keelatud. Kaera ja otra lubati loomadele anda järgmises mahus: hobustele 30, varssadele ja sälgudele 10, lüpsilehmadele 10, vasikatele 3 ja sigadele 5 puuda aastas. Samad põhimõtted korrati muutumatutena üle veel järgmisel suvelgi.¹⁷³

3.5. Toitlusministeeriumi tegevus kaubanduse korraldamisel

Vahetult pärast iseseisvumist oli olukord Eesti väliskaubanduses üpris keeruline. Vabadussõja puhkemise ajaks oli Eesti küll juba peaaegu aasta aega formaalselt iseseisev riik olnud, kuid reaalsuses oli enamik sellest ajast möödunud Saksa okupatsiooni all. Ühelt poolt sel perioodil kaubavahetus Venemaaga katkes ning teiselt poolt, kuna Eesti oli varasemalt kuulunud Vene riigi koosseisu, oli ta liitlaste sõjalise blokaadi all ega saanud ka läänega vabalt kaubavahetusse astuda. Lääneriigid hakkasid Eestiga kauplemise vastu suuremat huvi tundma alles siis, kui paistis, et Eesti suudab Vene väed oma territooriumilt välja lüüa. Algasid kaubanduslābirāākimised Tallinnas ja välismaalgi. Joakim Puhk viibis toiduabi küsimustes Inglismaal läbirāākimistel juba 18. detsembril 1918, kuid blokaad lõpetati täielikult 1. aprillil 1919, mil liitlased olid veendunud eestlaste sõjalises edukuses. Pärast blokaadi lõppu toimus kaubandustegevus lääneriikide ja Baltikumi vahel liitlaste kontrollkomisjoni järelvalve all. Enamus kaupa, mis riik Vabadussõja ajal välismaalt muretses, osteti sisse võlgu. Võlgade tagasi maksmiseks sõlmiti aastatepikkused maksegraafikud.¹⁷⁴

Esimesed kaubaveod läänest siia toimusid tegelikult juba läbirāākimiste ajal, kui blokaad ei olnud ametlikult läbi. Vabadussõja esimese talve hakul õnnestus eestlastel Tallinna reidil olnud Inglise laevastikult ning Soomest relvi ja laskemoona hankida, sest kohapeal puudusid eeldused sõjatööstuse käivitamiseks. 12. detsembril 1918 Tallinna saabunud Briti eskaadrilt saadud relvalaadungit võibki pidada esimeseks väliskauba

¹⁷³ Toitlusministeeriumis peetud nõupidamise protokoll, 04.12.1919. – ERA.19.1.40, nummerdamata; Toitlusministeeriumis peetud nõupidamise protokoll, 29.07.1920. – ERA.19.1.40, nummerdamata.

¹⁷⁴ Eesti Vabadussõda II, lk 36; Valge. Lahtirakendamine, lk 108.

saadetiseks.¹⁷⁵ Esimene saadeti välisvilja, milleks oli USA-st saadetud 550 tonni nisu, jõudis Eestisse paar kuud hiljem, täpsemalt 9. veebruaril 1919.¹⁷⁶

Toitlusabi saamiseks ning laenude katteks kasutati Vabadussõja ajal neid mõningaid kohalikke saadusi, mida oli rohkem kui ise vajati. Väljaveetavate artiklite hulka kuulusid lina, kartul, piiritus, vineer, riie, paberimass ning tsement. Välisvaluuta ning kullareservide puudumise tõttu oli Vabadussõja ajal laialdase vahetuskaubanduse kujunemine üpris loomulik lahendus.¹⁷⁷ Ühe näitena vahetuskaubandusest saadeti Soomelt saadud välislaenu katteks Eestist sinna kartulit ja linaseemet. Inglismaale transporditi linalaste. Esimesed sel eesmärgil kasutatud linalastid ei pärinenudki tegelikult Eestist, vaid olid sõjasaagina omandatud kinni võetud Nõukogude Vene aurulaevadelt. Niimoodi arestiti 1918. aasta detsembris kokku neli Vene laeva. Eestlastega mehitatud laevad võtsid suuna Londonisse, kus venelastelt rekvireeritud kaup maha müüdi ning saadud raha eest vajalikke toiduaineid muretseti.¹⁷⁸ Sellisel kujul oli väliskaubandus siiski pigem juhuslik ning regulaarse kaubavahetuse sisseseadmisest välisriikidega saab rääkima hakata alates 1919. aasta veebruari teisest poolest.

25. novembril 1918 oli toitlusministeeriumis kirja pandud esmased transiitkaubandust puudutavad reeglid. Kui Eestimaa oli varasemalt oluliseks transiitpiirkonnaks Lääne-Euroopa ja Venemaa vahel, siis muutunud tingimustes oli transiidiriigiks olemise tähtsus Vabadussõja ajaks tunduvalt vähenenud. Ministeerium kartis transiidi nime varjus toimuda võivat ulatuslikku kaupade väljavedu, mida riik sõjatingimustes omale kindlasti lubada ei saanud. Paljusi oli riigipoolne kaubanduse üle kontrolli kehtestamine just taolisest hirmust ajendatud.¹⁷⁹

Kuna väljaveetavate kaupade võimalik maksimaalne kogus oli piiratud, tähendas see vahetuskaubanduse puhul paratamatult ka piiratud võimalusi sisseveoks. Ranget

¹⁷⁵ Eesti Vabadussõda I, lk 184-185.

¹⁷⁶ Valge. Lahtirakendamine, lk 106.

¹⁷⁷ Eesti Vabadussõda I, lk 183-184.

¹⁷⁸ Eesti Vabadussõda I, lk 184-185.

¹⁷⁹ Määrus läbiveo kaupade asjus, 25.11.1918. – ERA.19.1.3, l. 8.

kontrolli väliskaubanduse üle asus teostama kaubandus- ja tööstusministeeriumi juures loodud väliskaubanduse komisjon. Ministeeriumide-vaheline komisjon sai hiljem tuntuks litsentsikomisjoni nime all. Komisjoni peamiseks ülesandeks oli vajalikuks tunnistatud kaupade sisse- ja väljaveolubade jagamine eraäridele. Kõige defitsiitsemate toidukaupade, nagu kohv, tee, suhkur ning vili, sissevedu läks täielikult riigi kontrolli alla, samamoodi nagu lina ja linaseemne väljavedu. Riikliku kontrolli eesmärgiks oli mitte lasta tootjatel Eestis vajalikke kaupu suurema kasumi lootuses välismaale eksportida ja siinset rahvast virelema jätta. Samamoodi üritati ära hoida sisseveetavate kaupadega hangeldamist ning ebavajalike väliskaupade (sisse veeti üksnes esmatarbekaupu) jõudmist turule.¹⁸⁰

Litsentsikomisjoni töö eelduseks oli detsembris 1918 kehtestatud peaminister Pätsi ja toitusministri Raamoti määrus, mis keelustas põllusaaduste ja toiduainete väljaveo Eestist, ainsaks erandiks riigist lahkuvad reisijad, kellel lubati kaasa võtta 3 naela leiba, 2 naela lihasaadusi, 1 naela piimatooteid ning 3 naela muid toiduaineid. Kontroll määruse täitmise üle anti piirivalvele ning kohalikele omavalitsustele, keda kutsuti üles oma ülesandeid ülimalt rangusega täitma. Määruse vastu eksijaid karistati kolme kuu kuni ühe aasta pikkuse vangistusega või 100–10 000 marga suuruse rahatrahviga. Lisaks vangistusele või trahvile konfiskeeriti loomulikult ka kaup ning veoriist (transpordivahend vms). Salakaubavedajate ülesandmise eest oli vihje saatjale tasuks ette nähtud neljandik konfiskeeritud toiduainete ja veoriista väärtusest, kinnivõtmist toimetanud ametnikele pool samast summast.¹⁸¹ Just nagu viinapõletamise puhul, tekitas ka salakaubandusevastane seadus pealekaebamiste suurenemise, sest inimesed nägid selles võimalust omaile sõja ajal pisutki paremad elutingimused kindlustada.

Väljavedu keelava otsuse vastu võtmine oli suuresti ajendatud Valgas toimunud sündmustest. Nagu teame, võtsid sakslased Eesti aladelt taganedes endaga kaasa mitmesugust kraami. Eriti suurel hulgal veeti minema hädavajalikku leivavilja ja rasvaineid, seda nii riiklikult kui ka eraisikute ettevõttel. Väljaveetud koguste kohta

¹⁸⁰ Eesti Vabadussõda I, lk 183–184.

¹⁸¹ Ajutise Valitsuse määrus põllusaaduste ja toiduainete väljaviimise kohta vabariigi piiridest, 10.12.1918. – ERA.19.1.1, l. 16.

puuduvad kindlad arvandmed, sest sakslased hoidsid kogu rekvireerimistegevust suure saladuskatte all ning moonutasid numbreid.¹⁸² Üks peamisi punkte, kust rekvireeritud kaupa üle piiri veeti, oli Valga. Sakslaste lahkumise aegset olukorda Valgas saadeti ministeeriumi poolt uurima volinik Johannes Ernesaks, kes raporteeris, et jah, tõesti, maalt väljasõitvad Saksa väeosad võtavad endaga kaasa ebaseaduslikult rekvireeritud kraami ega lase seda kellelgi kontrollida. Olukorra muutsid eriti keerukaks samal ajal idast lähenevad Vene väed. Volinik nentis, et enne olukorra teatavat rahunemist näib Valgast väljaveo sulgemine eeskätt just vähese inimressursi tõttu võimatuna. Selleks ajaks kui ministeerium väljaveokeelu kehtestas ning seda ellu viima hakkas, olid sakslased Eesti territooriumilt põhimõtteliselt lahkunud ning ebaseaduslikult rekvireeritud kaubad ühes nendega.¹⁸³

Väliskaubanduse algfaasis olid Eesti peamiseks partneriteks Ameerika Ühendriigid ning Inglismaa. Inglismaaga kauplemiseks asutati kaubandusministri määruse alusel Eesti Londoni saatkonna juures juba jaanuaris 1919 kaubandus- ja tööstusministeeriumile alluv kaubandus- ja mereagentuur. Just selle agentuuri kaudu õnnestus Inglismaalt hankida esimesed toiduainesaadetised, näiteks heeringat ja soola. Toiduainetele lisaks, suutis Eesti esindus Londonis agentuuri kaudu välja kaubelda ka loa suurema koguse kütteainete (kivisüsi, petrooleum, nafta, bensiin), määrdeõli ning saabaste tarnimiseks Eestisse.¹⁸⁴

8. veebruaril 1919 saabuski Eesti Londoni saatkonna kaubandusagentuurist teade suure koguse mitmesuguse toidukraami saatmisest sõjaväe ja kodanike jaoks. Järgmise kolme kuu jooksul pidi Inglismaalt Eestisse saabuma 5000 tonni soola, 1000 tonni heeringaid, 35 000 tonni sütt, 2000 tonni kerosiin-õli, 1500 tonni ümbertöötlemata õli, 100 tonni petrooli, 500 tonni määrdeõli ning 25 000 paari saapaid. Peale selle lubati nõudluse olemasolul saata ka muid kaupu, näiteks halli puuvilla ja valmisriideid. Kauba saatmise aluseks oli sõbralike sidemete kindlustamine Inglismaaga ning nende kaupade pakkumine Inglismaale, millest seal puudust tunti. Nagu mainitud, oli üheks peamiseks

¹⁸² Toitlusministeerium välisministeeriumile, 03.04.1919. – ERA.19.1.15, l. 129.

¹⁸³ Ametnik Johannes Ernesaks toitlusministeeriumile, 28.12.1918. – ERA.19.1.9, l. 23.

¹⁸⁴ Eesti Vabadussõda II, lk 36.

selliseks Inglismaale väljaveetavaks kaubaks lina. Inglismaal tegutses ühe Eesti esindajana mereagent John Pitka, kes seal tootlusministeeriumile kaubanduspartnereid otsis ning kauba saatmisega tegeles. Tema abiga saabusid Eestisse peamiselt suhkru- ja seemneviljalastid, kuid ka heeringat, mille importi kohaliku kalapüügi hooaja alates vähendati.¹⁸⁵ Suvel lepidi näiteks Osmussaare kalameestega kokku, et nood müüvad poole oma saagist kindlaksmääratud hinnaga Paldiski sadamas tootlusministeeriumile ning ministeerium saadab neile omaltpoolt kalade soolamiseks vajaliku soolakoguse, mis küll hiljem arvest maha arvutatakse.¹⁸⁶ Sügistelvel siinse hooaja lõppedes kala välismaalt tarnimine jätkus ning detsembris toodigi Norrast jälle 4964 tündrit (1 tünder = 120-140 liitrit) heeringaid, 121 tündrit skumbriat ning 10 tündrit turska.¹⁸⁷

Kauplemine Inglismaaga ei läinud aga alati ilma probleemideta. 30. aprillil 1919 jõudis tootlusministeeriumisse teade Inglismaalt, milles nenditi, et eestlastel olla olnud kolm kuud aega, et koguda erineva Inglismaalt saadud kauba eest tasumiseks 200 tonni lina kuid sellega ei saadud hakkama. Inglise teatasid nüüd, et on teele saatnud 7 laevatäit kaupa ning rohkem pole neil enne vastukauba saamist võimalik Eestit aidata. Viidati, et kui eestlased vajavad uusi külvimasinaid ja suhkrut, mille saatmises oli varem kokku lepitud, siis ei jää neil muud üle kui linalast kiiremas korras inglase poole teele panna. Inglismaalt oodati, et laevatais oleks transpordivalmis hiljemalt peale kevadpühi.¹⁸⁸

1918. aasta lõpus asutati puudustkannatajate abistamiseks Eesti seltside ja ühingute liit Ühistöö ning 24. veebruaril 1919 ka Eesti Punane Rist, kuid paraku eestlaste endi pingutustest abivajajate toitmiseks ei piisanud. Toetust, eriti laste tootlustamiseks, saadi kõigepealt Ameerika Abiandmise Administratsioonilt (ARA), kes teostas oma tegevust Eesti Lastekaitse Ühingu kaudu, andes Eestile 1919. aastal võlgu tuhandeid tonne leivavilja, jahu ja kaeratangu. Esimene laev toiduabiga jõudis päralt 9. veebruaril 1919 ning nagu varem mainitud oli see üldse esimene siia saabunud viljasaadetis. Veos

¹⁸⁵ Londoni saatkond tootlusministeeriumile, 08.02.1919. – ERA.19.1.15, l. 94; Tootlusministeerium Kaubandus- ja tööstusministeeriumile, 14.04.1919. – ERA.19.1.15, l. 135.

¹⁸⁶ Leping tootlusministeeriumi ja Osmussaare kalameeste vahel, 12.07.1919. – ERA.19.1.16, l. 268.

¹⁸⁷ Leping tootlusministeeriumi ja Isak Friedländeri vahel, 10.12.1919. – ERA.19.1.16, l. 521.

¹⁸⁸ Telegramm Londonist kaubandusministrile, 30.04.1919. – ERA.19.1.48, nummerdamata.

koosnes 550 tonnist jahust. Maikuuks 1919 oli ARA Eestit toetanud kokku 9255 tonni viljaga ning soola, konservide ja muude toiduainetega 4300 tonni ulatuses.¹⁸⁹

Lisaks sellele olid USA-l sõja ajast Prantsusmaal suured kaubalaod toiduainete ja sõjavarustusega, mis olid likvideerimisele määratud ning kust oli võimalik kaupa hankida.¹⁹⁰ USA Euroopas olevatest toiduladudest ostmise juures oli aga esimeseks ja peamiseks takistuseks, et nende sõjaväevarustuse likvideerimiskomisjon võis sealt kaupa müüa üksnes erafirmadele. Noores Eestis ei olnud eraettevõtlus veel korralikult jalgu alla saanud, kuid varustuskriisi leevendamiseks asuti kiiresti tegutsema ja loodi mitmeid erakapitalil põhinevaid ettevõtteid. Esimeseks tööstuskaupadega kauplevaks eraettevõtteks oli 3 000 000 margase põhikapitaliga Eestimaa Import-Export A/S, mille põhikiri võeti vastu 29. märtsil 1919. Ettevõtte eesmärgiks oli arendada Eestis tööstuskaupade tootmist ning nendega rahvusvaheliselt kauplemist. Maikuus rajati teine samataoline ettevõtte, aktsiaselts Silva, mille põhikapital jäi 2 000 000 marga piiresse. Tuntumaid sel ajal tegutsenud firmasid oli aga Pariisis toidukaupade hankimiseks loodud osaühing Revalis, mis oli erafirma küll ainult vormiliselt. Tegelikkuses juhtis firma tegevust riik. Teiseks takistuseks kauba hankimisel oli, et tihti sai osta üksnes kogu laotäie kaupa korraga, teadmata, mida too ladu täpselt sisaldab. Seetõttu hangiti parimate kavatsustega kõige vajaliku kõrval ka suures koguses ebatarvilikku kraami.¹⁹¹ Esimene suurem Revalise vahendatud saadetis saabus Eestisse 9. juunil, järgnevad 25. juunil ning 7. augustil. Laenu vastu saadud kauba esimese osa eest tuli tasuda kolme, teise eest viie aasta jooksul. Samal ajal võeti summa pealt aastas 5% intressi. Toidukaubad (vili, konservid, kuivatatud aedvili, riis jm) moodustasid umbes poole saadetise kogumahust. Ülejäänu olid peamiselt sõjaväele tarvilikud tööstuskaubad. Kahe aastaga (1919-1920) võeti USA-lt kaupa võlgu umbes 12,2 miljoni dollari väärtuses. Kuigi kauba transportimine oli küllalt aeganõudev ning suurim last 1919. aasta mais tellitud kaubast jõudis Eestisse alles sama aasta augustis, siis on hinnatud, et ilma saadud abita oleks sõjavägi tõenäoliselt laiali varisenud.¹⁹²

¹⁸⁹ Eesti Vabadussõda II, lk 33-34.

¹⁹⁰ Eesti Vabadussõda II, lk 36; Valitsusasutiste tegevus, lk 103.

¹⁹¹ Eesti Vabadussõda II, lk 36; Valitsusasutiste tegevus, lk 103.

¹⁹² Valge. Lahtirakendamine, lk 108.

Vähemal määral kaubeldi Vabadussõja algfaasis 1919. aastal ka Põhjamaadega, kuid suures plaanis oli nende panus Eesti kaubandusellu tol perioodil väike. Soomest hangiti koloniaalkaupu (kohv, riis, pipar, sinep) ning vahetati kartulit vilja vastu, Rootsist ja Norrast toodi sisse heeringat ja Taanist seemnevilja.¹⁹³ Üleüldiselt oli sissevedu piiratud kõige hädavajalikumate toodetega. Toidukaupadest peeti aastail 1919-20 olulisimateks liha, konserve, vilja, jahu, heeringat, aedvilja, riisi, marmelaadi ja soola.¹⁹⁴

Kaubavahetus Soomega sai ametlikult alguse kui Eesti ja Soome toitlusministeeriumid sõlmisid 18. detsembril 1918 koostöölepingu, mille kohaselt Soome võis Eestist välja vedada üks miljon puuda kartuleid, sellest 100 000 puuda, mille väljaveoga oli algust tehtud juba enne lepingu sõlmimist, veel 1918. aasta jooksul. Lisaks lubati Soome toitlusministeeriumil lepingu alusel vajadusel Tallinnas kartulite ladustamiseks keldrid üürida ning kehtestati kolmeprotsendine tollimaks (3% kartulite omahinnast), mis tuli soomlastel tasuda juba Tallinna sadamas. Vastutasuks oli Eestil õigus Soomest seitsme miljoni Soome marga väärtuses kaupa importida. Muuhulgas toodi lepingu raames suhkrut, sardiine ning riisi. Leping kehtis 1. juunini 1919.¹⁹⁵

Selle kaubavahetuse toimumist kinnitavad mitmed dokumendid, sh lepingud laevakaptenitega. Näiteks kinnitas laeva Album kapten Karl Vimberg, et on Viru maavalitsuselt vastu võtnud 500 puuda kartuleid Soome Kotka sadamasse vedamiseks ning seal Karlhula Osakeühitule üleandmiseks. Lepinguga võttis ta vastutuse koorma veo ning üleandmise eest.¹⁹⁶ Samamoodi leidub mitmeid Soome konsulile saadetud kirju, milles toitlusministeerium informeerib teda järgmiste võimalike kartulilastide suurusest. 2. jaanuaril 1919 teatas minister Raamot, et lähemal ajal saaks saata 25 000 puuda kartuleid, 9. jaanuaril oli juttu juba 100 000 puuda saatmisest juhul kui sõja- ja

¹⁹³ Eesti Vabadussõda II, lk 36; Valitsusasutiste tegevus, lk 103.

¹⁹⁴ Eesti ajalugu VI, lk 58; Eesti Vabadussõda I, lk 184.

¹⁹⁵ Leping toitlusministeeriumi ja Soome toitlusministeeriumi vahel, 18.12.1918. – ERA.19.1.14, l. 3.

¹⁹⁶ Karl Wimberg Viru maakonna valitsusele, 19.11.1918. – ERA.19.1.13, l. 13.

ilmaolud laevasõitu ei takista.¹⁹⁷ Veebruaris hakati kartulite kõrval tuhandete puudade kaupa Soome saatma ka kartulitärklis.¹⁹⁸

Kartulite saatmise ja vastuvõtmise teemal toimus tihe kirjavahetus. Soomlaste peamine etteheide oli, et eestlased ei suuda kartuleid piisavalt kiiresti koguda ja teele panna. 15. aprilliks oli Soome poole teele pandud 1/3 lubatud kogusest, mis eestlaste sõnul ei tulenenud küll mitte nende aeglusest ja saatmusest, vaid Soome transpordilaevade puudumisest.¹⁹⁹ 6. mail süüdistas Soome Eestit liigses rekvireerimises. Nimelt sätestas sõlmitud leping, et Eesti toitlusministeerium võis kartulite reaalsest väljaveohulgast ühe kolmandiku sisseostu hinna eest omale jätta. Soome aga väitis nüüd, et võetud oli palju rohkem. Näiteks toodi, kuidas 3. mail Tallinna jõudnud 15 puudase koorma pealt olevat eestlased jätnud omale 9 puuda lepinguga lubatud 5 asemel.²⁰⁰ Seda, et võeti rohkem, kinnitas ka 28. mail välisministeeriumist toitlusministeeriumile saadetud kiri, milles tsiteeriti Eesti diplomaati Oskar Kallast, kes väitis samuti, et eestlased võtsid liiga palju kartuleid omale; sõjavõimud olla kohe vaksalitest vagunitäied ära võtnud.²⁰¹

Kevade teises pooles katkes Soome lepingukohane kartulitega varustamine Tallinnast pea täielikult. 8. maiks jõudis Soome konsulini toitlusministeeriumi kiri, milles sellise olukorra tekkimise põhjuseid selgitati. Nimelt olla Soome eraülesostjad Eestis maksnud kartulite eest palju kõrgemat hinda kui ministeeriumide vahel oli kokku lepitud (5 marga asemel suisa 8.25 marka puuda kohta) ning see põhjustanud olukorra, kus talunikud ei tahtnud oma kartulivarusid väiksema hinna eest Eesti toitlusministeeriumi agentidele müüa, vaid ootasid Soome ostjaid. Toitlusministeerium teavitas Soomet, et enne kui olukorra parandamiseks pole abinõusid rakendatud ei saa Tallinnast enam Soomet kartulitega varustada. Viru rannast lubati saatmist võimalustekohaselt jätkata.²⁰²

¹⁹⁷ Toitlusministeerium Soome konsulile, 02.01.1919. – ERA.19.1.14, l. 6; Toitlusministeerium Soome konsulile, 09.01.1919. – ERA.19.1.14, l. 8.

¹⁹⁸ Toitlusministeerium Soome konsulaadile, 20.02.1919. – ERA.19.1.14, l. 23.

¹⁹⁹ Soome konsulaat Tallinnas toitlusministeeriumile, 22.04.1919. – ERA.19.1.14, l. 62; Toitlusministeerium Eduard Kusickule, 25.04.1919. – ERA.19.1.14, l. 63.

²⁰⁰ Leping Eesti toitlusministeeriumi ja Soome toitlusministeeriumi vahel, 18.12.1918. – ERA.19.1.14, l. 3; Soome konsulaat toitlusministeeriumile, 06.05.1919. – ERA.19.1.14, l. 91.

²⁰¹ Välisministeerium toitlusministeeriumile, 28.05.1919. – ERA.19.1.14, l. 170.

²⁰² Toitlusministeerium Soome konsulile, 08.05.1919. – ERA.19.1.14, l. 93.

Nädalapäevad hiljem tegi toitusministeerium Soome konsulile ettepaneku Eestist kartuliveo lõpetamiseks. Ministri eestkõneleja Clement põhjendas ettepanekut eestlaste enda kasvanud kartulitarbimisega. Kardeti, et järgmise saagi koristamiseni ei pruugi õnnestuda isegi oma rahvast ära toita ning seetõttu peeti võimatuks ka Soome varustamist.²⁰³ 22. mail pandigi eelnimetatud põhjustel kartulite ülesost Soome agentide kaudu seisma.²⁰⁴ Soome üritas seejärel rakendada sunnimeetmeid, peatades sõjaväe tarbeks kauba saatmise Eestisse senikauaks, kuni kartuleid ei saadeta, kuid Eesti jäi seisukohale, et Soome on lepingutingimusi rikkunud. Toitusministeerium pakkus välja kompromissi, et jätkab kartulite saatmist Soome sellises koguses nagu see parajasti võimalik on ning Soome kutsub oma ülesostjad kodumaale tagasi. Ülejäänud osa lepingus ettenähtud kartulist, mida kevadel ei õnnestunud eksportida, lubati Soome saata sügisel peale saagikoristust.²⁰⁵ 1919. aasta detsembris aga otsustati kartulite välismaale vedamine üldse keelata ning kõik seda lubavad lepingud tühistada. Kuna külma tõttu oli umbes 30% Eesti tolleaastasest kartulisaagist hävinenud ning leivaviljaga oli veelgi rohkem probleeme, siis tuli olemasolevat kartulit paratamatult üpris suurel määral leiva sisse segada. Seega ei olnud riigil ekspordiks vajalikku kartulikogust lihtsalt kuskilt võtta.²⁰⁶

Soome eraettevõtjate kaudu hangiti Norra heeringaid. 25. jaanuaril 1919 sõlmiti toitusministeeriumi ja Suomen Waltamerentakainen Oy vahel vastavasisuline leping. Lepingu allkirjastamisest oli soomlastel 15 päeva, et ostutingimustes norrakatega kokku leppida, vastasel juhul muutus leping kehtetuks. Lepiti kokku 10 000 püti heeringate peale, mis pandi toitusministeeriumi nimel Norrast laevaga teele. Suomen Waltamerentakainen Oy tasus arve ja saatmiskulud. Toitusministeeriumil oli seejärel kolm kuud aega, et soomlastele vajalik summa tagasi maksta. Teenustasuna lisandus 8%

²⁰³ Toitusministeerium Soome konsulile, 14.05.1919. – ERA.19.1.14, l. 122.

²⁰⁴ Toitusministeerium Soome konsulile, 22.05.1919. – ERA.19.1.14, l. 149.

²⁰⁵ Toitusministeerium Soome valitsusele, 31.05.1919. – ERA.19.1.14, l. 172.

²⁰⁶ Toitusministeerium Vabariigi Valitsusele, 15.12.1919. – ERA.19.1.14, l. 228.

kulude kogusummast.²⁰⁷ Teine riik, kust mitmel korral heeringaid hangiti, oli Rootsi ning sealne A/B Svenska Import.²⁰⁸

Kevadel 1919 hangiti Soome kaudu ka aedvilja, peamiselt ube ning kapsaid, mille ületalve hoidmine oli siin osutunud keerukaks.²⁰⁹ Kõik need ettevõtmised ei olnud paraku alati edukad. Juhtus, et kaubavahetusprotsessi aegluse tõttu saabus üle lahe juba riknenud või toiduks kõlbmatut kaupa. Siinkohal võib näiteks tuua just sõjaväe tarbeks Soomest ubade hankimise. 18. juulil 1919 teatas toitlusministeerium Riigikontrollile, et sõjaväe varustusvalitsus otsustas, et ei saa saabunud soolaubade lasti vastu võtta, sest oad olid liiga soolased ja söögiks mitte kõlblikud. Toitlusministeeriumis suhtuti otsusesse skeptiliselt, sest ube hinnanud komisjoni ei kuulunud ühtegi arsti. Nad nõudsid kiiresti uue komisjoni moodustamist ja lasti ülevaatamist, seda eriti suvistes oludes, mil oad iga päevaga kuivenesid ja kehvenesid. Komisjon koguneski 20. juulil ning otsustas hallitanud ning halvasti lõhnavaid ube siiski mitte vastu võtta.²¹⁰ Sarnane saatus tabas juulis ka Soomest juba maikuu hangitud kapsaid. Tallinna külmhoone hoovi peale ladustatud kapsad olid seal seistes halvaks läinud ja neid ei olnud võimalik enam oksjonil maha müüa nagu algul oli planeeritud. Kõige tõenäolisemalt olid kapsad ministeeriumi ametnikel lihtsalt mingil moel kahe silma vahele jäänud ning lõpuks lihtsalt laoplatsile unustatud. Kui see apsakas juulis Riigikontrolli poolt avastati üritati põhjust edutult välja selgitada. 8. augustil saadeti kapsad hävitamisele. Riigikassale oli Soome vääringus kahju tehtud 95 penni kilo kohta (kapsaste lõplik kogus pole teada).²¹¹

Eelnevalt sai mainitud, et Taani kaudu hangiti juurde peamiselt seemnevilja. 12. veebruaril 1919 jõudis peaminister Konstantin Pätsini saadik Karl Menningu teade

²⁰⁷ Leping toitlusministeeriumi ja Suomen Waltamerentakainen Kaupa Oy vahel, 25.01.1919. - ERA.19.1.14, l. 18.

²⁰⁸ Kaubandus- ja tööstusministeerium toitlusministeeriumile, 12.05.1919. - ERA.19.1.16, l. 121.

²⁰⁹ Telegramm Helsingi Eesti saatkonda, 08.05.1919. - ERA.19.1.15, l. 212; Telegramm Eesti konsulaati Helsingis, 10.05.1919. - ERA.19.1.15, l. 219.

²¹⁰ Toitlusministeerium Riigikontrollile, 18.07.1919. - ERA.19.1.15, l. 382; Toitlusministeerium sõjaministeeriumile, 18.07.1919. - ERA.19.1.15, l. 383; Sõjaministeerium toitlusministeeriumile, 22.07.1919. - ERA.19.1.15, l. 402.

²¹¹ Riigikontroll toitlusministeeriumile, 18.07.1919. - ERA.19.1.15, l. 38; Riigikontrolli akt, 17.07.1919. - ERA.19.1.15, l. 388; Toitlusministeerium Riigikontrolli tsiviilosakonnale, 16.10.1919. - ERA.19.1.15, l. 393.

Kopenhaagenist, kus ta kirjutas, et on pidanud läbirääkimisi Svensoniga, USA saadikuga Taanis. Too arvas, et USA-l oleks võimalik Kopenhaageni kaudu Eestisse toiduaineid saata ning ehk ka nende eest tasumiseks laenu pakkuda. Nõnda uuris Menning ministrilt kui palju ja millist teravilja esmajoones vaja oleks ning kas riigis on puudus ka seemnest. Veel oli võimalik Kopenhaageni kaudu kiiremas korras rasva, sealihaga ja suhkrut-soola hankida. Tehingu peamine tingimus oli, et Eestil peavad kauba äratoomiseks oma transpordivahendid olemas olema. Nõnda paluski Menning kiiresti kinnitust, kas kaubalaev Baltonia on parasjagu Tallinna sadamas ning millal ta välja võiks sõita. Näib, et nädalapäevad hiljem asus Baltonia juba lasti teravilja, nafta, heeringa, soola ja muuga tagasi Eesti poole tee.²¹²

12. aprillil jõudis toitusministeeriumisse järjekordne pakkumine Taani vahendusel kaupu hankida. Teatati, et firma Gilbert Jrskens & Co New Yorgi esindaja viibivat parasjagu Kopenhaagenis ning saavat Eestile kaupa pakkuda. Kiiresti oli vaja teatada, millest täpsemalt puudus on (pakuti nt kondenspiima, kohvi, riisi) ning esitada koguse- ja kvaliteedinõuded. Sellele lubas kompanii kiiresti reageerida ning pakkumise saata. Kaubalasti orienteeruv väljasaatmise aeg oli märgitud aprilli lõpuks, äärmisel juhul mai alguseks ning ameeriklased lubasid transpordiküsimuse korraldamise enda peale võtta. Selline pakkumine oli üpris ebatavaline, üldjuhul pidi ostja ise ka transpordi muretsema. Toitusministeerium kasutas pakkumise ära ning tellis lisaks eelmainitule veel rasvaineid, suhkrut ja suures koguses soola. Isegi rasketes oludes nõuti parimat kvaliteeti.²¹³ Mai lõpus õnnestus eestlastel omale kaubelda osa Ameerikast Taani saadetud viljalastist. Kindlalt lepidi kokku 2000 tonni kaera saamises, võimalus oli saada ka sama palju otra.²¹⁴

Kui talvel oli Kopenhaageni ja ülejäänud Skandinaavia kaudu kaubeldud Lääne-Euroopa riikidega (mis jätkus ka edaspidi), siis kevade saabudes soojendati

²¹² Karl Menning peaministrile, 13.02.1919. – ERA.19.1.15, l. 58; Kaubandus- ja tööstusministeerium toitusministeeriumile, 18.02.1919. – ERA.19.1.16, l. 64.

²¹³ Kaubandus- ja tööstusministeerium Toitusministeeriumile, 11.04.1919. – ERA.19.1.15, l. 138; Toitusministeerium Kaubandus- ja tööstusministeeriumile, 14.04.1919. – ERA.19.1.15, l. 139.

²¹⁴ Välisministeerium peaministrile, kaubandusministrile, 20.05.1919. – ERA.19.1.15, l. 262.

kaubandussuhteid ka Taani endaga. 7. märtsist pärineva teate kohaselt imporditi Taanist 100 tonni lihavorsti (4 Taani krooni kilo) ja 50 tonni härjaliha (5 krooni kilo). Märtsi keskel 1919 alustati kaubanduskoostööd ka Rootsiiga. Selline asjade käik oli kaubanduspartnereid otsinud toitusministeeriumile väga meeltnööda. Tollastes oludes peeti mõistlikuks kõigepealt alustada vahetuskaubandusega.²¹⁵ Norraga kaubandussuhete arendamisega tegeles peaausjalikult Revalise esindaja ning tollane välisminister Jaan Poska. Sealt oli võimalik hankida heeringat, kalaõli ning tootmiseks tarvilikku rasva. Küll aga küsisid norralased oma kauba eest kõrgemat hinda kui toitusministeeriumi teised partnerid. Heeringad maksid 71 või 91 ööri kilo (olenevalt püügiajast), kalaõli 2,5 Norra krooni kilo ning tööstusrasv 2 krooni kilo. Poska pidas nendega toitusministeeriumile vastuvõetavate hindadeni jõudmiseks tükk aega kirjalikke läbirääkimisi. Kui Rootsiiga oli kokku lepitud vahetuskaubanduses, siis Norrale tuli maksta rahas. Nad nõudsid 20% hinnast sularahas kauba üleandmisel ning ülejäänud summa tasumist ühe aasta jooksul kauba kättesaamisest. Rääkides veel Poskast, pidas ta lisaks tegevusele Norras impordi läbirääkimisi Itaaliaga. Osava läbirääkijana õnnestuski tal lõunast välja kaubelda 300 tonni riisi tingimusel, et Eesti ostab neilt 1200 tonni põllutööriistu, puuvilja ja elektrilampe.²¹⁶

1919. aasta kevadel, mil olukord seemneviljaga muutus kriitiliseks, otsiti võimalusi seda välismaalt juurde hankida. Taani kaudu hangitud esmastest lastidest jäi väheks ning otsinguid tuli jätkata. 26. mail jõudis ministeeriumisse telegramm, milles Eesti esindaja Londonis Ants Piip teatas, et Ameerikast olla talle soovitatud kõige kiiremaks viljasaamiseks pöörduda Skandinaavia riikide poole. USA saadikule Rootsis Svensonile oli teatatud, et Ameerika soovitab tungivalt Rootsil ja Taanil Eestile ning Leedule seemnevilja anda. Ameerika ise kohustus sealjuures saatma Eestisse kolme kuu jooksul 6000 tonni rukist (150 dollarit tonn), 600 tonni rasva (800 dollarit tonn) ning 300 tonni

²¹⁵ Eesti konsulaat toitusministeeriumile, 07.03.1919. – ERA.19.1.15, l. 70; Toitusministeerium Rootsi aukonsulile Tallinnas, 15.03.1919. – ERA.19.1.15, l. 72.

²¹⁶ Ärakiri Jaan Poska teatest toitusministeeriumile, 05.03.1919. – ERA.19.1.15, l. 86; Jaan Poska toitusministeeriumile, 09.03.1919. – ERA.19.1.15, l. 88.

piima (500 dollarit tonn). Toitlusministeeriumi ettepanekut asendada saadetav rukis suviviljaga lubati kaaluda.²¹⁷

Vilja kõrval olid kogu perioodi jooksul kriitilisemateks kaubaartikliteks suhkur ja sool. 1919. aasta kevadel tunti mõlemast kibedat puudust. Maakondade toitlusosakondade juhatajad kirjutasid suhkrupuuduse käes kannatamisest korduvalt toitlusministeeriumile. Ministeerium püüdis kiiresti hankida suhkrut Soomest. Suhkrut vahetati linaseemnete ja lina vastu. Nii kinnitas toitlusministeerium 4. märtsil konsul Eduard Schwalbele Helsingis, et teele on pandud 782 puuda 30 naela linaseemneid, mille vastu oodati 500 puuda suhkrut. Paraku osutus ka ülelahe kaubavahetus küllalt aeglaseks ja ka linaseemnete ja lina varud polnud lõputud.²¹⁸ Esmase vajaduse rahuldamise järel tuli otsida muid variante suhkrubarude taastamiseks.

Tõsine soolakriis tekkis Eestis aprillikuus. Tallinnas olid soolavarud lõppemas ning oli teada, et kaugelt tellitud soolalastid ei jõua veel nii pea kohale. Enim põhjustas see probleeme kalameestele, kel ei olnud käimasoleval püügihooajal võimalik püütud kalu korralikult soolata. Otsiti variante soola naabermaadest hankimiseks. Liibavi Lätis oligi nõus Eestit soolaga abistama. Nende tingimuseks oli, et vastutasuks peavad eestlased neile kartuleid saatma. Olenemata soolakriisi tõsidusest ei reageerinud Eesti esindajad sellele pakkumisele positiivselt, sest pigem sooviti soola raha eest soetada kui samuti hädavarvilikku kartulit välja anda. Pea kuu aega hiljem tuli Liibavist uus pakkumine, kus seekord soostuti Eestile soola raha vastu müüma. Toitlusministeeriumil paluti oma hind pakkuda ning soovist teada anda. Ministeerium soostus maksma neli ja pool marka puuda soola kohta ning tehing tehti ära.²¹⁹ Mais-juunis pärast kriisi esmast lahendamist pakuti eestlastele soola jälle mitmelt poolt – Soomest, Taanist, Saksamaalt. Vastavalt vajadusele seda suve jooksul ka mitmelt poolt hangiti. 28. oktoobrist 1919 pärineb

²¹⁷ Välisministeerium põllutöö-, kaubandus- ja toitlusministeeriumile, 26.05.1919. – ERA.19.1.48, nummerdamata.

²¹⁸ Toitlusministeerium konsul Schwalbele, 04.03.1919. – ERA.19.1.48, nummerdamata.

²¹⁹ M. Romanscheff & A. Mellnitz toitlusministeeriumile, 25.04.1919. – ERA.19.1.15, l. 175; Kaubandus- ja tööstusministeerium toitlusministeeriumile, 22.05.1919. – ERA.19.1.15, l. 277; Telegramm toitlusministeeriumilt ärimees Sieman Tofryle, 23.05.1919. – ERA.19.1.15, l. 281.

toitlusministeeriumi telefonogramm laevasõidu ameti ülemale, milles on öeldud, et soolavarud on piisavad ning seda sisse osta polegi vaja.²²⁰

Erinevaid kaupu pakuti toitlusministeeriumile pidevalt. Küsimus seisnes üldjuhul selles, kas ministeeriumil oli ostmiseks rahalisi võimalusi ning kas muudes tingimustes saadi kokkuleppele. Üldiselt kui vähegi saadi, siis kasutati võimalusi soodsalt kaupa hankida ära, aga aeg-ajalt tuli pakkumistele ka ei öelda. Nii läks näiteks Kalifornia õiemeega, mida ministeerium hinnaga 3,5 Soome marka 450 grammi eest ostma ei soostunud.²²¹ Ära öeldi ka kaubandus- ja tööstusühingule Heilman, Simsivart & Co, mis pakkus müüa pipart, kaneeli ja sigareid.²²² Kasutamata jäeti ka võimalus 1919. aasta suvel oliivõli hankida, sest selline pigem luksuskaup ei kuulunud sõjaolukorras toitlusministeeriumi prioriteetide hulka.²²³ Erandid aga kinnitavad reeglit ning nii telliti 1919. aasta suvel Stockholmi kaudu Rotterdamist suuremas koguses kalastusvõrke, sigareid, sigarette ning tubakat, millest viimastena nimetatuid ei saa just tingimata hädatarvilikuks kaubaks pidada.²²⁴

Rahvusvaheline kaubandus- ja tööstusühing Heilman, Simsivart & Co tegutses 1919. aastal väliskaubanduse edendamisel väga aktiivselt. Ühingul olid mitmel pool välismaal oma korrespondendid ning neil oli võimalik toitlusministeeriumile tarnida väga erinevat kaupa, muuhulgas masinaid, ravimeid, keemiatoodangut ning eksklusiivseid koloniaalkaupu (näiteks kookosrasva, vaniljet ja puuviljakonserve). Kuna telliti otse tootjariikidest oli võimalik kindlustada soodne hind ning garanteerida kauba õigeaegne väljasaatmine ja kohale jõudmine. Dokumentidest nähtub, et üldjuhul antud lubadusi ka

²²⁰ Toitlusministeeriumi telefonogramm laevasõiduameti ülemale, 28.10.1919. – ERA.19.1.15, l. 558.

²²¹ E. von Ramm & Co toitlusministeeriumile, 27.03.1919. – ERA.19.1.15, l. 107; Toitlusministeerium firmale E. v. Ramm & Ko, 04.04.1919. – ERA.19.1.15, l. 108.

²²² Heilman, Simsiwart & Co toitlusministeeriumile, 18.06.1919. – ERA.19.1.15, l. 162; Toitlusministeerium firmale Heilman, Simsivart & Co, 27.06.1919. – ERA.19.1.15, l. 163.

²²³ Joh. W. Meyeri pakkumine toitlusministeeriumile, 02.07.1919. – ERA.19.1.15, l. 356; Toitlusministeerium Joh.W. Meyerile, 05.07.1919. – ERA.19.1.15, l. 357.

²²⁴ D. Burger & Son Eesti valitsusele, 06.08.1919. – ERA.19.1.15, l. 463.

peeti.²²⁵ Ministeerium jättis küll puuviljakonservid tellimata, kuid tegi ühinguga edukat koostööd kohvi, suhkru, riisi, makaronide, soola, marmelaadi ja pipra hankimiseks.²²⁶

Väliskaubanduse kõrval tegutses ministeerium teatud määral ka sisekaubanduse valdkonnas, ostes võimalusel kohalikele ettevõtetele kodumaist toodangut. Nõnda sõlmiti 30. juulil 1919 leping mitmetest Eugen Didwigi juhitud „Lakta“ piimatallidest piimapulbri ostmiseks. Pulbrit hakati tootma Lihulas ja Märjamaal, kus Didwig võis selle tarbeks talumeestelt lisaks normipiima kasutamisele ka vabalt piima kokku osta. Vastavalt piima hankimise viisile maksis ministeerium piimapulbri naela eest algselt kas 5 või 7 marka, hiljem hindu tõsteti.²²⁷ Järgmise aasta 1. jaanuarini kehtinud lepingut pikendati eduka koostöö tulemusel 1. aprillini.²²⁸

Piimapulbri kõrval hangiti kodumaistelt pakkujatelt ka suurtes kogustes mitmesuguseid juurvilju. 1919. aasta sügiskuudel ostis ministeerium kümnete teiste põllumeeste hulgas näiteks August Kerdilt 200 puuda porgandeid ja 50 puuda kaalikaid ning Jaan Starrkopfilt samadele artiklitele lisaks veel kapsaid.²²⁹ Vaba kokkuostu teel hakati tasapisi hankima ka vilja. Henry Reissarilt õnnestus osta 1500 puuda kaeru, 800 puuda rukkiteri ning 500 puuda otra, Rudolf Fehlmannilt aga suisa 10 000 puuda kaeru.²³⁰ Eraettevõtjate kõrval tehti äri ka riigiasutustega ja nõnda hangitigi sõjaväe toitmiseks suures koguses juurvilju Tartu varustusametilt, kus neid rohkesti pakkuda oli.²³¹

Sisekaubandust puudutas veel toitlusministri 10. oktoobri 1919 otsus vaenlase surve ning äreva olukorra tõttu keelustada kaubandustegevus riigi äärealadel suvel määratletud 20-verstalistes piiritoonis. Nõnda oli ilma valitsuse loata keelatud vedada kaupa Narva, Valka ning Petserisse. Sealt välja võis kaupa vedada maakonnavalitsuse

²²⁵ Heilman, Simsivart & Co toitlusministeeriumile, 28.08.1919. – ERA.19.1.15, l. 479-480.

²²⁶ Toitlusministeerium firma Heilman, Simsivart ja Co-le, 30.08.1919. – ERA.19.1.15, l. 481.

²²⁷ Leping toitlusministeeriumi ja Eugen Didwigi vahel, 30.07.1919. – ERA.19.1.16, l. 316.

²²⁸ Toitlusministeeriumi ja Eugen Didwigi vahel sõlmitud lepingu muudatused, 16.02.1919. – ERA.19.1.16, l. 351.

²²⁹ Leping toitlusministeeriumi ja August Kerdi vahel, 11.09.1919. – ERA.19.1.16, l. 360; Leping toitlusministeeriumi ja Jaan Starrkopfi vahel, 11.09.1919. – ERA.19.1.16, l. 366.

²³⁰ Leping toitlusministeeriumi ja Henry Reissari vahel, 26.09.1919. – ERA.19.1.16, l. 418; Leping toitlusministeeriumi ja Rudolf Fehlmanni vahel, 10.10.1919. – ERA.19.1.16, l. 433.

²³¹ Leping toitlusministeeriumi ja Tartu linna varustusameti vahel, 19.09.1919. – ERA.19.1.16, l. 369.

loal. 20-verstalise ala piires võis kaupu liigutada valdade vahel vallavalitsuste loal ning maakondade vahel maakonnaavalitsuste loal. Määruse vastu eksijaid koheldi salakaubavedu puudutavate seaduste järgi.²³² Samaaegselt karmistati viljaveo tingimusi raudteedel. Ilma loata võis raudteel vedada 6 puuda vilja inimese kohta. Suuremate koguste transpordiks oli vaja toitusministeeriumi luba. Ilma loata võis suuremaid koguseid saata üksnes toitusministeeriumi aadressile. Load korjati enne kraami rongile laadimist kokku ning veos tembeldati.²³³

Kokkuvõtvalt moodustasid 1919. aastal sisse veetud kaubast suurima osa teravili ja jahu, sool, petrooleum ning kivisüsi. Teravilja ja jahu veeti sisse kokku ligi 40 000 tonni. Enim saadetisi saabus Soomest ja Inglismaalt. 1920. aastal sisseveetavate kaupade valik laienes. Teravilja ja jahu (3600 tonni) ees muutusid olulisemateks importkaupadeks kivisüsi (13 000 tonni) ning sool (18 000 tonni). Vähemal määral tarniti heeringat ja silku ning mitmeid väetisi. Suurim osa sisseveetud kaubast läks sõjaväe ülalpidamiseks, aga vajadusel ka tsiviilelanikkonna abistamiseks.²³⁴

Samal ajal veeti 1919. aastal Eesti aladelt välja peamiselt kartulit (14 000 tonni), lina ja takku (11 000 tonni), erinevaid metsamaterjale (7000 tonni), paberitooteid (400 tonni) ning ka piiritust (1 700 000 liitrit).²³⁵

²³² Määrus toiduainete veo kohta 20 verstalises piiriäärses maaribas, 10.1919. – ERA.19.1.5, l. 141.

²³³ Toitusministeeriumi määrus vilja veo kohta raud- ja veeteedel, 10.1919. – ERA.19.1.5, l. 155.

²³⁴ Valge. Lahtirakendamine, lk 132.

²³⁵ Kukk, H. Eesti väliskaubandus 1919–1921 a. – *Eesti Statistika Kuukiri 1922, nr 5*. Tallinn: Eesti Statistika Keskbüroo 1922, lk 37, 41.

KOKKUVÕTE

Olles uurinud Eestis Vabadussõja aastail põllumajanduses ja tootluses valitsenud olukorda ning tootlusministeeriumi tegevust tootlusküsimuse korraldamisel, saab bakalaureusetöö mitmeti kokku võtta. Toitlusolude halvenemine riigis ei olnud omane üksnes Vabadussõjale, vaid algas juba Esimese maailmasõja päevil. Mõistetavalt oli sõjatingimustes olukord keeruline kõigis majandusvaldkondades, kuid toitlusolude koha pealt oli olulisimaks kannatajaks põllumajandus. Tööjõuhulk põllunduses langes mobilisatsiooni ning tööloomade rekvireerimise tõttu maailmasõja perioodil paari aastaga drastiliselt ning jäi jätkuvalt puudulikuks Vabadussõja ajal. Oma mõju põllumajandusliku saagi vähenemisele oli kliimatilistel teguritel ning moodsa põlluharimistehnika puudusel, samuti jäi hulk seni kasutusel olnud põllumajanduslikku maad sööti, sest polnud neid, kes seda hariks. Lisaks sõjale mõjutas majandusolukorda kujunemist Eesti iseseisvumisega kaasnenud lahkumine Vene riigi majandusruumist. Mitmed senised ekspordivõimalused langesid muutunud olustiku tõttu ära ning paljude esmatarbekaupade tootmiseks vajaliku tooraine import Venemaalt katkes samamoodi. Eriti valusalt puudutas Venemaalt importimise katkemine siinset tootlusolukorda, sest varasemalt oli enamik Eestis tarbitavast teraviljast just Venemaa sisekubermangudest sisseveetud. Selliste arengute tulemusel jõudiski riik Vabadussõja alguseks tõsise tootlus- ja majanduskriisi lävele.

Bakalaureusetöö peamiseks eesmärgiks oli tootlusministeeriumi tegevuse ning rolli analüüsimine äsja omariiklust teostama asunud Eesti riigi Vabadussõja-aegsete tootlusolude kujundamisel (tootluskriisi lahendamisel), andes sealjuures ülevaate ministeeriumi struktuurist ning tootlusoludest üldisemalt. Eesmärgi saavutamise toetamiseks sõnastati kolm uurimisküsimust, millele töö käigus vastuseid otsiti.

Selleks, et mõista tootlusministeeriumi tegevuse tagamaid, tuli esmalt täpselt välja selgitada, mis olukorras tollane põllumajandus oli ning kuidas sinna jõudis. Seega tahetigi esimeses uurimisküsimuses teada, millised tootlusolud Eestis Vabadussõja perioodil valitsesid ning millist rolli tootlusministeerium nende kujundamisel mängis.

Nagu eelnevalt mainitud, oldi Vabadussõja hakul silmitsi kogu riiki hõlmava toitluskriisiga. Suurim puudus oli pea kogu sõja vältel teraviljast. Algul oli probleemiks ületalve hakkama saamine ning toiduteraviljavarude vähesus, hiljem tuli mõelda ka kaugemale tulevikule ning seemnevilja kehvale olukorrale. Selgelt esines probleeme sõjaväe ning linnade piima ja lihaga varustamisel. Lihaga oli enim raskusi sõjaväes, kus 1919. aasta kevadel tuli üle minna suuremal määral loomaliha tarbimisele ning aasta lõpuks asendati sõdurite toidulaua liha pekiga. Piimatoodang oli karjade väiksuse (hulk loomi oli sakslaste ja venelaste poolt rekvireeritud) ning nende puuduliku söötmise (ka loomasöödast oli puudus) tõttu selgelt liiga madal, et kogu Eestit lahedalt varustada. Ainus põllumajandustööde, millest puudust ei tundud, oli kartul. Toitlusministeeriumi roll tekkinud kriisi lahendamisel oli vaieldamatult märkimisväärne, oli ju tegu puhtalt sel eesmärgil rajatud riikliku keskorganiga, mis sõja lõppedes laiali saadeti.

Lisaks valitsenud toitlusoludele on ministeeriumi tegevuse ja mõju mõistmiseks oluline teada pisut rohkem ka selle moodustamise tagamaadest, struktuurist ning isikkoosseisu dünaamikast. Selle probleemiga tegeleti bakalaureusetöö teises peatükis. Toitlusministeerium loodi eraldiseisvana vahetult Vabadussõja eel, 12. novembril 1918, seni oli ta olnud osa ühendatud põllutöö- ja toitlusministeeriumist. Kahe aasta ja 10 kuu pikkuse tegevusaja jooksul jõudis formaalselt ametis olla kuus ministrit (reaalselt küll viis) ning üks ministri kohusetäitja. Ministeeriumi sisestruktuuri reorganiseeriti korduvalt, kuid valdava osa ministeeriumi tegutsemisajast jagunes see kaheks peaametkonnaks: korraldavaks ehk juhtivaks ametkonnaks ja tegelikuks kaubanduse ametkonnaks ning need omakorda osakondadeks, mida vastavalt vajadusele võidi kas kaotada või juurde luua. Sealjuures tegutsesid veel ministeeriumi sekretariaat ning põllutööministeeriumiga jagatud statistika osakond, mis jäi püsima pea toitlusministeeriumi tegevuse lõpuni. Ministeeriumi ees olid aruandekohuslased kohaliku tasandi toitlusosakonnad ning tema hallata jäid mitmed allasutused (külmhooned, laod, aidad ja muu). Palgalehtedest nähtus, et ministeeriumi isikkoosseisu suurus muutus praktiliselt iga kuu, saavutades kõrgpunkti septembris 1919, mil ministeeriumi palgal oli 137 inimest. Sealtmaalt hakkas töötajate arv tasapisi vähenema ning ministeeriumi likvideerimise eel septembris 1921 oli arvel veel 42 töötajat.

Põhjalikult uuriti vahendeid, mida ministeerium tootlusolukorra stabiliseerimiseks kasutas. Nõnda püüti kolmandas peatükis vastata viimasele uurimisküsimusele ministeeriumi tegevusest ja eesmärkidest. Ministeeriumi eesmärkideks, või ehk pigem ülesanneteks, oli tootlustada sõjaväge ja kodanikke, viia läbi selleks vajalikke rekvisitsioone, arendada kaubavahetust välisriikidega ning koordineerida kohaliku tasandi tootlusorganite tegevust. Praktiliselt kohe sõja alates asuti viljarekvisitsiooni organiseerima. Algselt planeeriti läbi viia kaks rekvisitsioonilainet, kuid tegelikkuses rekvireeriti vilja kogu sõja vältel ja vahetult selle järelgi. Sõja hilisemas faasis hangiti lisateravilja välismaalt ning kuigi olud olid endiselt kitsad, siis tänu välisabile rahvast enam otsene näljaohut ei ähvardanud. Piimaga kauplemine oli sõja alguspäevil vaba, ent õige pea sai sellest viljale sarnaselt rekvisitsioonikaup, mida talumehed pidid kohalikele tootlusosakondadele kindlaks määratud hinnaga müüma. Olukord ei olnud kergem ka lihaga ning sõjaväelaste toitmiseks tuli asuda sedagi rekvireerima. Senimaani oli Eestis toiduks tarbitud pigem sealihaga, kuid nüüd tuli olude sunnil ümber orienteeruda loomaliha. Aasta algul suudeti enamikus maakondades veel rekvireerimisnorme ületada, kuid osalt ka selle üleliiase lihavõtmise tagajärjel muutusid varud sügiseks pea olematuks. Rekvisitsiooninormid lihale kaotati ning jätkati seda võimaluse piires kokku ostes. Detsembris asendati senine lihatoitus sõjaväelaste menüüs karjade taastumiseni välismaalt sisetoodud pekiga. Siinkohal tulekski veel mainida tootlusministeeriumi olulist rolli Vabadussõja-aegse kaubanduse reguleerimisel ja arendamisel. Ministeerium asus sõja puhkedes kiirelt lääneriikidega kaubanduslääbirääkimisi pidama, mis õige pea ka vilja kandsid. Kauplemine toimus enamasti võlgu ning arvete tasumiseks koostati pikaajalised maksegraafikud. Teine variant oli, et tasuti natuuras, see tähendab, et saadeti vastutasuks põllumajandussaadusi, mida oli rohkem kui omatarbeks vaja läks. Sellised kultuurid olid eeskätt kartul ning lina. Paljuski tänu välismaalt saadud viljaabile ning muude hädavajalike kaupade, nagu näiteks suhkur ja sool, sisseveole õnnestus sõjapäevil näljahäda ära hoida.

Võib öelda, et bakalaureusetöö täitis oma eesmärgi. Kolmes peatükis anti ülevaade põllumajanduses valitsenud oludest, ministeeriumi loomisest ja olemusest ning viimaks

ka selle tegevusest ning tähtsusest. Loomulikult ei pretendeeri töö teema lõplikule käsitlesele ega ainuvõimalikule lähenemisele. Toitlusministeeriumiga seotult võiks edaspidi lähemalt uurida kohaliku tasandi toitlusasutuste tegevust ning ministeeriumi allasutuste tööd, mis siinkohal üksnes lühidat äramärkimist leidsid.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv Tallinnas (ERA)

Fond 19 – Toitlusministeerium

Fond 31 – Riigikantselei

Fond 63 – Riigimaade ja Metsade Valitsus

Fond 66 – Riigikontroll

Fond 73 – Kaubandus-Tööstusministeerium

Fond 1097 – Pärnu Maavalitsus

Fond 4419 – Eesti Ajutine Maavalitsus

Rahvusarhiiv Tartus (EAA)

Fond 42 – Eestimaa kubermangu toitluskomitee

Publitseeritud allikmaterjalid

Maanõukogu protokollid 1917-1919: 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919. Tallinn, 1935.

Riigi Teataja

Kirjandus

Eesti ajalugu V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoim. S. Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2010.

Eesti ajalugu VI: Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. S. Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2005.

Eesti ajalugu elulugudes: 101 tähtsat eestlast. Koost. S. Vahtre. Tallinn: Olion, 1997.

Eesti põllumajandus XX sajandil. I: Ülevaade Eesti põllumajanduse ajaloost omariikluse eel ja ajal. Aastad 1900-1940. Peatoim. A. Sirendi. Tallinn: Põllumajandusministeerium, 2006.

Eesti Vabadussõda 1918-1920. I – II. Tallinn: Vabadussõja Ajaloo Komitee, 1937/1939.

Jaagus, Jaak; Kallis, Ain; Tarand, Andres. Eesti kliima minevikus ja tänapäeval. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2013.

Kukk, H. Eesti väliskaubandus 1919–1921 a. – *Eesti Statistika Kuukiri* 1922, nr 5. Tallinn: Eesti Statistika Keskbüroo, 1922. Lk 35-68.

Lepp, Konstantin. Toompea teenistuses. – *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. I kd: Revolutsioon ja okupatsioon 1917-1918*. Tallinn: Rahvaülikooli kirjastus, 1927. Lk 85-99.

Lust, Kersti. Võitlus toidu hinna tõusuga. – *Esimene maailmasõda ja Eesti*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014. Lk 200-216.

Mis toitlusministeerium tegi. – *Postimees* nr 109, 24.04.1926, lk 4.

Pajur, Ago. Eesti ajutine valitsus priiuse põlistumise vaatepunktist. – *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2013*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2014. Lk 79-100.

Peet, August. Eestimaa Toitlusametis. – *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. I kd: Revolutsioon ja okupatsioon 1917-1918*. Tallinn: Rahvaülikooli kirjastus, 1927. Lk 100-105.

Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos. I osa (kuni 1918. aastani). Koost J. Kuum. Tartu: Akadeemiline Põllumajanduse Selts, 1998.

Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos. II osa (1918-1940). Koost. J. Kuum. Tartu: Akadeemiline Põllumajanduse Selts, 2003.

Teedema, Lea. Tartu Esimese maailmasõja ajal. – *Esimene maailmasõda ja Eesti*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014. Lk 270-357.

Valge, Jaak. Lahtirakendamine: Eesti Vabariigi majanduse stabiliseerimine 1918-1924. Tallinn: Rahvusrarhiiv, 2003.

Valitsusasutiste tegevus 1918-1934. Tallinn: Riigikantselei, 1934.

Teatmeteosed

Eesti avalikud tegelased: Eluloolisi andmeid. Toim. R. Kleis. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1932.

Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Peatoim. P. Tarvel. Tartu: kirjastus osäühing „Loodus“, 1940.

Eesti entsüklopeedia 14. köide. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000.

Valitud ja valitsenud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917-1999. Koost. J. Toomla. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1999.

ESTONIAN FOOD SUPPLY SITUATION AND FOOD SUPPLY AND PROVISIONS MINISTRY' S ROLE IN IT'S FORMATION 1918-1920

SUMMARY

This Bachelor's thesis focuses on Estonian food supply situation and food supply and provisions ministry's role in its formation during the Estonian War of Independence (also known as the Estonian Liberation War) from 1918 to 1920. It is a continuation of the author's previous research that resulted in a seminar paper a few years ago. The main reason behind choosing this topic is the lack of previous research regarding it. According to the author's knowledge, the archival materials concerning food supply and provisions ministry have not previously been worked through systematically. Already without delving too deep into the topic it is clear that the ministry had an important role to play in regard to feeding both civilians and the army and developing trade relations during war times. Therefore the topic is worth researching to get a better picture of how the economy developed during the first few years after Estonia gained its independence.

The thesis aims to analyse food supply ministry's actions and role in managing the food shortage that the country experienced during those war years. It especially focuses on different actions meant to stabilise the situation and methods used to carry them out, as well as their results and influence on food supply. Knowing on which grounds food supply and provisions ministry worked also helps to better understand the reasoning behind the work of other governmental institutions. The Bachelor's thesis aims to answer these following questions:

1. What were the structure of food supply and provisions ministry like?
2. What were the main actions carried out by the ministry? What were the objectives?
3. What was the Estonian food supply situation like during war times? What was the ministry's role in regard to its development?

The paper consists of three chapters, of which the latter is divided into relevant subsections. The first chapter focuses on giving a general overview of the food supply situation and how it had developed in the years prior to the Libration War. The chapter goes back as far as the years leading up to World War I. It is important in order to understand the context in which food supply and provisions ministry had to work. This chapter is mostly based on the previous work of other historians, but to an extent also uses archival materials. Concerning food supply, agriculture can be considered as the most important industry, that is why the chapter focuses almost exclusively only on the developments in that field. It is also one that suffered the most. The number of people involved in agriculture dropped drastically during World War I due to mobilisation and requisition of animals used for labour purposes (such as horses). The situation remained deficient during the War of Independence. Another reason for low produce were unfavourable weather conditions and lack of modern machinery, as well as simply not being able to use land's full potential and cultivate all previously used soil (due to lack of labour). After Estonia gained its independence in 1918 and left the Russian economic space. This also took a toll on Estonian economy. Many export destinations dropped and importing raw material for industries became more difficult. These developments lead to a devastating situation in Estonian economy just prior to the War of Independence in November 1918.

The second chapter focuses on the ministry itself and tries to explain its background, structure and dynamics, which is important for understanding its working process. The chapter is based on both published literature and archival materials. The ministry was created prior to the War of Independence 12 November 1918. Before this, it was part of a joint agricultural and food supply ministry. During the 2 years and 10 months that food supply and provisions ministry existed, there were six ministers (in reality five) and one acting minister. Ministry's structure was reorganised a few times, but for the most part, it consisted of two main divisions (conductive and trade division) that consisted of different departments. In addition to this, the ministry had a secretariat and a statistics department shared with the agriculture ministry. There were several institutions, such as warehouses, garners and milkhouses, governed by the ministry.

Local food supply institutions had to report back to the ministry. The number of people working for the ministry changed every month, but reached its high in September 1919, when there were 137 people being paid. After that, the number gradually dropped and in September 1921, just before the ministry was demolished, it had 42 officials on the payroll.

The main focus of this Bachelor's thesis is in the third chapter that covers the ministry's actions concerning different food groups and states its main objectives. It describes and analyses actions in regard to crops, dairy, meat and fodder. One of the first things the ministry did was to start with crop requisitions. The initial plan was to do it twice, but in reality, requisitions continued throughout the war and even immediately after it. During the second half of the war crops were imported from abroad and even though the situation was not good it helped to prevent a famine. Milk was a free trade product in the beginning of the war, but that changed quickly. Similarly to crops, it became a requisition product that farmers had to sell the ministry for a previously set price. Same goes for providing the military with meat. So far Estonian diet was pork based, but that had to change since beef was more accessible. During the first few months of 1919, many counties exceeded the requisition norms, but that played into a total crisis in autumn time. Norms were dismissed and in December military had to switch from consuming meat to having imported lard. As the ministry also played an important role in developing trade relations between Estonia and various western countries, this subject is also covered in one of the five subsections. Trading was usually either loan-based or goods were traded for goods. Main import goods included crops, sugar, salt, herring and different fuels. Main export goods were potato, linen, wood, paper products and alcohol.

To conclude, the thesis served its purpose. The three chapters gave an overview of agricultural conditions, ministry's background and essence as well as actions and importance. The paper does not claim to be conclusive and represent the only possible viewpoint. In relation to food supply and provisions ministry, local food supply

institutions and other establishments governed by the ministry that were only shortly mentioned here could be researched more in depth.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Nele Küüts** (sünnikuupäev: 02.07.1994)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „**Eesti toitlusolud ning toitlusministeeriumi roll nende kujundamisel 1918-1920**“, mille juhendaja on dotsent Ago Pajur,
 - 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 15. mail 2017